

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

KOSÁRY DOMOKOS

Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség¹

A francia modell

A politikai gondolkozás fő irányát a XVIII. századi Franciaországban alapvetően a burzsoázia felemelkedése szabta meg. Ez a burzsoázia találta meg ideológiai fegyvertárát a felvilágosodásban, azon küzdelmek során, amelyek megelőzték s egyben előkészítették 1789 francia polgári forradalmát. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a felvilágosodás filozófusai mind az új burzsoáziához tartoztak, vagy hogy tudatosan forradalomra készültek volna. Eszméiket azonban a burzsoázia használta fel, értelmezte és adaptálta. Montesquieu, a származására büszke, birtokos nemes, La Brède kastélyának ura, tulajdonképpen egy nemesi monarchia még bizonyos feudális vonásokat is őrző koncepcióját képviselte a belső hatalmi egyensúlyok, a „közbenső” erők rendszerével. Nem meglepő tehát, ha utóbb a magyar felvilágosult nemesek oly szívesen tanultak tőle olyasmit, ami nekik megfelelt. Franciaországban azonban az ő okfejtését a burzsoázia használta fel, az merített belőle olyan érveket, amelyekkel az abszolutizmus és vele a feudalizmus elvetését, valamint a polgári biztonság és a cenzuson alapuló választási rendszer bevezetését lehetett alátámasztani. Egy francia szerző szerint így történhetett, hogy Montesquieu, a nemesúr, egy olyan rendszer megalapítói egyikének minősül, amely „őt magát szinte bizonyosan elborzasztotta volna”.²

A polgári ideológia fő irányának alárendelten, a háttérben mégis megfigyelhető, hogy bizonyos fokig, átszíneződve változott formák közt a francia felvilágosodáson belül is folytatódott a fejedelmi, központi hatalom és a rendi hatalom, a *thèse royale* és a *thèse nobiliaire* hagyományos, a XVI. század óta tartó dialógusa. Régi formájában ez a vita a feudális politikai rendszer kétpólusú jellegét tükrözte, azt a dualitást, amely Európában mindenütt megtalálható volt, de persze igen változó és eltérő erőviszonyok között. A „királyi” álláspontot, régi kivételben, az abszolutista központi hatalom, az udvar és hívei képviselték Franciaországban a XVIII. században is. A rendi álláspontot pedig, ugyancsak feudális előjogok védelmében, a főnemesség és a rendi parlament publicistái, akik azt vallották, hogy Franciaország ősidőktől fogva alkotmányos királyság volt, és a fejedelmi abszolutizmus nem más, mint zsarnokság és birtoklás. Ez így még a feudalizmus két egymásnak feszülő, de ugyanakkor összetartozó felének versengése volt. Valami formában, korszerűsödve azonban tovább élt a francia felvilágosodásnak a feudalizmusból már kivezető, nagy áramlatában is.

¹ Részlet a szerzőnek a Magyarország története IV. kötetéhez készített, az összefoglaló fejezeténél bővebb terjedelmű kéziratából.

² *Jean Touchard*: Histoire des idées politiques. II. Paris. 1959, 399.

Még azok sorában is, akik egyébként valami módon mind a polgári haladásban élre jutott Anglia mintaképét tartották szem előtt.

A rendi álláspont ilyen új, modernizált változatát a felvilágosodás szerzői közül elsősorban Montesquieu képviselte, aki a rendi parlamentek jogait védelmezte és az angol alkotmányt is ebből a szemszögből értelmezte és magasztalta, mint tudjuk, némi félreértések között.³ Nem meglepő tehát viszonylag korai és nagy népszerűsége Európa keleti periferiáján, közelebről a lengyel és a magyar nemesség körében, amely persze ismét igyekezett Montesquieu eszméit némileg saját testére átszabni és bizonyos fokig vissza-feudalizálva értelmezni. Voltaire viszont, bár ugyancsak az angol példát emlegette és propagálta, mindvégig határozottan a *thèse royale* korszerűsített változatát képviselte, rámutatva, hogy egészen más az angol polgári és a francia feudális rendi parlament. Az erős központi, fejedelmi hatalom stabilizáló erejét mutatta be IV. Henrik példáján, a *Henriade*-ban is. XIV. Lajos korát nagynak ábrázolta, kivéve ott, ahol a sötét háttérben lázongó főnemesekre utalt. Mint tudjuk, bizonyos fokig támogatta II. Frigyes porosz abszolútizmusát, akárcsak Maupertuis, La Mettrie, a mechanikus materialista, azután D'Alembert vagy Helvétius. Voltaire a rendiségnek annyira ellensége volt, hogy tollával hajlandó volt támogatni még XV. Lajos fellépését is a francia parlament ellen, és szinte kétségbe esett, midőn a rendi, főnemesi erők Franciaországban újra érvényesülni kezdtek. Ugyanilyen okból két iratban (1767, 1768) is elítélte a lengyel nemesek rendi szellemű bari konföderációját, amelyet úgy állított be, mint a retrográd feudális urak és vallási fanatikuskok lázadását a jószándékú orosz és porosz felvilágosult abszolútizmus ellen.⁴ Lengyelország első felosztása idején (1772) pedig Voltaire, Diderothoz hasonlóan, helyeselte, hogy véget vetnek a lengyel nemesi anarchiának, a fanatizmus e menedékének. Érthető tehát, hogy Voltaire a kelet-közép-európai nemesség körében nem annyira politikai nézeteivel, mint inkább és elsősorban a feudális egyház túlhatalma és a klerikalizmus elleni éles küzdelmével ért el hatást.⁵ Rokokó udvari főnemesek, osztrákok és magyarok, mint a francia versíró gr. Fekete János, saját szabadosságuk igazolójának tekintették. Protestáns urak pedig, akik egyébként saját, szorongatott egyházuknak igen buzgó hívei voltak, az uralmi helyzetben levő katolicizmus elleni védekezésül kerestek érveket Voltaire egyházellenességében és a gyengébb fél számára kedvező tolerancia-gondolatában. Emellett persze irodalmi hatása is kimutatható. Így például Bessenyei

³ Montesquieu nemesi vonásaira rámutat: *A. Mathiez: La place de Montesquieu dans l'histoire des doctrines politiques du XVIIIe siècle. Annales Historiques de la Révolution Française* 1930, 97—112. Az angol alkotmány mint példa: *G. Bonno: La constitution britannique devant l'opinion française de Montesquieu à Bonaparte. Paris. 1932.* Vö.: *Mátrai László: Montesquieu, a felvilágosodás filozófusa. MTA, II. oszt. közl. 1956, 199—208* és *Bónis György: Montesquieu jogi és politikai nézetei. Uo. 209—247. Mátrai László bevezetője: Montesquieu, A törvények szelleméről. Bp. 1962. J. Ehrard: La politique de Montesquieu. Paris. 1965.*

⁴ *Voltaire* id. írásai: *J. Bourdillon* (álnév): *Essai historique et critique sur les dissensions des églises en Pologne. Bâle, 1767. Le Major Kaiserling au service du Roi de Prusse* (álnév), *Discours aux confédérés de Kaminiak. Amsterdam. 1768. A lengyel ügyek francia visszhangjára: E. Rostworowski: Wolter a Polska. Kwartalnik Historyczny, 1968, 849—867. Peter Gay: The Enlightenment. II. New York, 1969, 465—488. Vö. *A. Mathiez: Les philosophes et le pouvoir au milieu du XVIIIe siècle. Annales Historiques de la Révolution Française* 1935, 1—12. *René Pomeau: La politique de Voltaire. Paris. 1963.**

⁵ Vö. *Ferencai László: Voltaire a XVIII. századi Magyarországon. In: Köpeczi Béla—Sziklay László (szerk.), „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975. 183—200.*

franciás felvilágosult klasszicizmusára, — főleg pályája első, bécsi időszakában, midőn még maga is bizonyos fokig a felvilágosult abszolútizmus államelméletének hatása alatt áll: részben még abból indult ki, részben már azzal vitakozott.

A sort még folytathatjuk. Diderot, aki a politikát erősen alárendelte a gazdasági problémáknak, szimpatizált az angol monarchiával, de ugyanakkor egy kissé a felvilágosult abszolútizmussal, így, mint ismeretes, II. Katalin cárnővel is. A francia fiziokraták egyike, Le Mercier de la Rivière, 1767-ben már kifejezetten a „törvényes despotizmus” (despotisme légal) gondolatát is felvetette, amelyet persze azért mindjárt sietett az önkénytől (despotisme arbitraire) megkülönböztetni, de különösebben kedvező visszhangra így sem talált.⁶ Rousseau viszont, Voltairétől eltérően, a despotizmus minden fajtáját eleve elutasította magától. Midőn a lengyel urak alkotmány-tervet kértek tőle, tapintatot és bizonyos megértést mutatott a lengyel rendi, nemesi politika és a helyi hagyományok iránt.⁷ Ezt figyelhetjük meg Mably és néhány francia fiziokrata esetében is.⁸ Rousseau keleten, mint tudjuk, megint elég nagy, bár részben sajátos visszhangot kapott. Az angol és francia felvilágosodás társadalmi szerződés-elméletét, amely az ő művének megfogalmazásában gyakorolta a legszélesebb hatást, 1790 magyar nemesi-nemzeti mozgalmának sok tagja úgy értelmezte át, hogy az uralkodóval szerződő *populus* náluk nem az egész népet, hanem csak a politikai jogokkal bíró nemességet jelentette. E „nemesi rousseauizmusnak” persze az eredeti mintaképhez már elég kevés köze volt. De mégis jelezte, hogy a keleti perifériák nemessége Rousseaut közelebb érezte önmagához.⁹

Kelet-közép-európai változatok

Ez a dialógus érthető módon hangsúlyosabban folytatódott Európa gazdaságilag és társadalmilag fejletlenebb perifériáin, — főleg keleten (bár részben északon, Skandináviában, és délen a Mediterráneumban is), ahol a burzsoázia még nem nőtt ily önálló, fontos tényezővé. A felvilágosodás politikai eszméi többféle árnyalattal bírtak és több összetorló, egymáson is átcsapó hullám mozgását követték. Itt, a keleti periférián viszont több külön, önálló, részben egymásnak is ellentmondó tendenciára váltak szét, amelyek mindegyike más változatot produkált. Az egyes változatok bázisát alkotó társadalmi, politikai erők mind némileg másként, saját testükre szabva használták fel az új ideológiai motívumokat. E változatok bizonyos időbeli sorrendben bontakoztak ki egymás után, majd egymással dialektikában, párhuzamosan fejlődtek tovább.

Magyarországon a XVIII. század második felében az alábbi ilyen főbb változatokkal találkozunk. Hozzátehetjük: ezek megfelelői Kelet- és Közép-Európában másutt is megtalálhatók.

⁶ *L. Ph. May*: Despotisme légal et despotisme éclairé d'après Le Mercier de la Rivière. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences 1937.

⁷ *J.-J. Rousseau*: Considérations sur le gouvernement de Pologne (1772). A nagy Rousseau-irodalomból: *Robert Derathé*: Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps. Paris. 1950.

⁸ *G. de Mably*: Du gouvernement et des lois de la Pologne (1781).

⁹ Vö. *Eckhardt Sándor*: A Contrat Social. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. *Mincerva*, 1923, 133—161. *Coloman Benda*: Jean-Jacques Rousseau et la Hongrie à la fin du XVIIIe siècle. In: Jean-Jacques Rousseau. Pour le 250e anniversaire de sa naissance. Paris. 1963.

1. Az első volt a felvilágosult abszolutizmusé, amelynek Habsburg vezetése, bécsi központja ellenére végig, mindkét szakaszában, tehát II. József alatt is akadtak mind magyar, mind nem magyar hazai hívei. S ez valamiféle politikai tapasztalati iskola volt olyanok számára is, akik már korán, vagy utóbb, II. József idején szembefordultak vele. E változat, amely a feudális államot igyekezett magasabb, korszerűbb színvonalra emelni, mint tudjuk, kiépült Poroszországban és Oroszországban is. De bizonyos módosulásokkal északon svéd, délen spanyol, portugál, valamint olaszországi változatban is megtaláljuk; az utóbbit a Habsburg-ház secundogenituráját alkotó Toszkánában II. József öccse, a későbbi II. Lipót alakította ki a legjellemzőbb formában 1765—1790 között.

2. Ezután, részint ennek nyomán, részint ennek ellenpárjaként és vele vitában, az a változat következett, amelyet a nemesség felvilágosult csoportjai képviseltek. Ez meg a régi rendi struktúrát, a feudális képvisleti rendszert igyekezett felújítani, korszerűsíteni, a felvilágosult abszolutizmussal versenyképessé tenni és az azéhoz hasonló, magasabb színvonalra emelni, de ugyancsak még a feudalizmuson belül. Ezt a változatot nevezhetjük felvilágosult rendi tendenciának vagy felvilágosult rendiségnek. Magyarországon és a hozzá kapcsolódó Horvátországon kívül elsősorban Lengyelországban találkozunk vele.

3. A harmadik változatot, vagy inkább tendenciát, azok a nemesi reformerek és nem nemes értelmiségiek képviselték, akik, számszerint nem sokan, e dialóguson túlemelkedve már valóban a felvilágosodás polgári ideológiáját tették magukévá. Ezek már nem a feudalizmus kijavítására, korszerűsítésére törekedtek, ilyen vagy olyan formában, hanem felszámolására. Mivel önálló politikai erővel nem igen rendelkeztek, eleinte, mint magyar jozefinisták, a felvilágosult abszolutizmust támogatták, azt igyekeztek haladóbb irányba tolni. A jozefin rendszer bukása (1790) után pedig a nekilendülő nemesi-nemzeti mozgalomhoz kapcsolódtak s annak felvilágosult szárnyát próbálták társadalmi és politikai reformokra rábeszélni. Főként ezek sorából kerültek ki utóbb a magyar „jakobinusok”, akiknek tragédiáját, akár a hasonló lengyel „jakobinusokét”, 1795 hozta meg.

Végül pedig, mivel a soknemzetiségű, régi Magyarországon nemcsak magyarok éltek, a szlovák, szerb, horvát, román stb. nyelvi-irodalmi törekvések, illetve nemzeti politikai mozgalmak kezdeteit is meg kell itt említenünk, amelyek ugyancsak a felvilágosodás jegyében kezdtek kibontakozni. Általában ezek is megoszlottak, bár más arányokban, a fenti változatok között. De úgy, hogy közben ellentmondásba kerültek, főleg a magyar nemesi-nemzeti mozgalommal.

E fő tendenciákat azért fontos világosan kijelölnünk, mivel ezek nemcsak a szűkebb értelemben vett politika, a politikai gondolkodás és cselekvés vonatkozásában érvényesültek. Hanem közvetve, igen nagy mértékben, nem egyszer az alapvonalakat meghatározó módon kihatottak más területekre is, a mezőgazdasági reformtörekvésektől kezdve az akadémiai terveken és a sajtón át a szépirodalomig. Ez persze nem azt jelenti, hogy mindegyik tendencia minden szektorban egyformán érvényesült. Az agrárkérdésben jóideig a felvilágosult abszolutizmus hatása bizonyult túlnyomónak s melléje csak 1790 körül zárkózott fel a felvilágosult rendi vonal. A magyar szépirodalomban viszont a felvilágosult abszolutizmus vonala csak igen csekély, olyan mértékben jutott kifejezésre, amely szinte elhanyagolhatónak tűnik a felvilágosult rendi, illetve az anti-feudális magyar jozefinista irányzatokéhoz képest. De a szépirodalom jelenség-halmazának világos, az eredeti összefüggéseknek megfelelő áttekintéséhez is

alapvetően ez a két fő tendencia adja a rendező elvet. Minden egyéb: műfaji, stiláris stb. kérdés csak ennek alkalmazása után jöhet tekintetbe. Ami végső fokon nem is meglepő, hiszen *ugyanazon* társadalom mozgásának különböző jellegű aspektusairól, megnyilvánulásairól van szó minden ilyen területen.

Felvilágosodás kori irodalmunk monográfiusa úgy látta, hogy a „döntő különbség a magyar felvilágosodás és a nyugati közt: felvilágosodás és nyelvművelés összefonódása a nemzeti lét védelme érdekében”.¹⁰ Ezt az összefonódást azonban, ha jobban széttekintünk, nemcsak a magyaroknál, hanem bizonyos időbeli eltéréssel, kisebb vagy nagyobb mértékben a németeknél, illetve a keleti periféria több más, olyan népénél is megtaláljuk, amelynek e téren pótolni valója volt, illetve amely hiányai pótlásához elsősorban e téren foghatott. A magyar nemzeti nyelvi-irodalmi mozgalom szóvivői maguk is igen sűrűn hivatkoztak a német példára. Már utaltunk arra, hogy a fent körvonalazott, főbb tendenciák mindegyikének megtaláljuk a megfelelőjét Kelet- és Közép-Európában másutt is. Magyarországra viszont, úgy látszik, éppen ez az együttesük jellemző, ebben a széles spektrumban, ilyen belső arányok között.

Az esetleges félreértések elkerülése érdekében mindehhez talán két kiegészítő megjegyzést kell hozzáfűznünk. Az egyik az, hogy a fent nagyjából körvonalazott, főbb tendenciák mind a felvilágosodásnak képviselték különböző változatait. Velük szemben pedig ugyancsak többféle árnyalatban, de igen nagy erővel jelentkeztek a retrográd, visszahúzó, felvilágosodás-ellenes tendenciák. Reális összképet az egykorú erőviszonyokról csak ezeket is figyelembe véve kaphatunk. A másik megjegyzés pedig az, hogy a felvilágosodás e változatai nem zárt, merev kategóriák voltak, amelyekből nem lehetett kilépni. Nagyon is lehetett, hiszen, mint említettük, a felvilágosult abszolutizmus bécsi központja olykor olyan műhely, politikai iskola szerepét is betöltötte, amely kiindulásul szolgálhatott más, további tendenciák képviselői számára. Elég itt röviden Bessenyei első bécsi évcire utalnunk. Vagy arra, hogy a felvilágosult rendiség olyan fontos alakja, mint gr. Széchényi Ferenc, 1785-ben, a megyék nemesi önkormányzatának felfüggesztése után, még kerületi biztosságot vállalt II. József alatt. Batsányi János pedig, aki költészetével először a felvilágosult rendi törekvéseket támogatta, nem sokkal utóbb, ezeken túlhaladva, az antifeudális, polgári felvilágosodás zászlaját emelte magasra. Az egyéni változás és továbbfejlődés lehetőségei és példái azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy ezek a főbb tendenciák megvoltak, hatottak, persze mint a történeti fejlődés produktumai, amelyek a létrehozó feltételektől függően kibontakoztak, erősödtek, módosultak és végül lekerültek a napirendről.

E főbb változatok közül kétségkívül a harmadik, a magyar jozefinisták, illetve utóbb jakobinusok antifeudális tendenciája volt a leghaladóbb. Ez alkotta meg, főleg Hajnóczy József munkáiban, a polgári-nemzeti átalakulás első, még felvilágosult programvázlatát Magyarországon. Ezúttal azonban inkább az első két változat történeti funkciójának, jellemzőinek pontosabb meghatározását, tisztázását szeretnénk néhány reflexióval elősegíteni. A felvilágosult abszolutizmus esetében ezt az irodalom viszonylagos bősége, illetve pontosabban: különböző feltevések és magyarázatok elvi bírálatának időszerűsége indokolja. A felvilágosult rendiség esetében viszont, talán éppen ellenkezőleg az, hogy az irodalom mindmáig nem igen ismerte el önálló, külön változatként.

¹⁰ *Waldapfel József*: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954, 28.

A felvilágosult abszolútizmus modellje

Az első változat megértéséhez egy kis elméleti kitérőt kell itt beiktatnunk. Röviden össze kell foglalnunk azon szétágazó szakmai viták legfőbb tanulságait, amelyek a felvilágosult abszolútizmus jellemzőit próbálták meghatározni. Minden ily vázlatos summázás szükségképpen elnagyolt. De még mindig hasznosabb, mint félreértett vagy bizonytalan fogalmak alkalmazása.

A két háború közti időszakban, midőn a Nemzetközi Történelem Bizottság folyóirata megkísérelt a probléma állásáról körképet adni, még akadt olyan historikus, aki a felvilágosult abszolútizmust valamiféle időtlen jelenségnek gondolta.¹¹ Olyannak, amely nem valamelyik adott kor feltételeihez kötődött, hanem amely időről-időre újra felbukkant az ókortól napjainkig. A valóságban persze már rég nyilvánvaló, hogy a felvilágosult abszolútizmus a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet, vagyis egy adott fejlődési szakasz produktuma, — bizonyos feltételek között. De tarthatatlannak bizonyult az a liberális legenda is, amely a felvilágosult abszolútizmust valaminő polgári forradalmi kísérletnek próbálta feltüntetni, idealizálva II. Frigyes vagy a „forradalmár” II. József szerepét.¹² Marxista szerzők már Mehring óta cáfolták ezt a legendát. A valóságban ugyanis a felvilágosult abszolútizmus nem a feudális társadalmi és állami rend megdöntésére, hanem csak legszembetűnőbb hibáinak kiküszöbölésére irányult, a lényeg korszerűsítése, átmentése mellett. Vagyis egy, a korábinál fejlettebb, magasabb szint elérésére a feudalizmuson belül. De az a nézet sem tűnik számunkra teljesen elfogadhatónak, amely szerint a felvilágosult abszolútizmus, éppen ellenkezőleg, csak védekezés volt a polgári forradalom ellen, kísérlet az élesedő osztályharc leszerelésére és a polgárok megnyerésére, nehogy a parasztok élére álljanak. E felfogás gyengéje az, hogy a felvilágosult abszolútizmus éppen a fejletlenebb európai perifériákon jelentkezett, ahol a polgárság viszonylag még gyenge volt, nem tudott fenyegető osztályharcot vívni, és nem igen óhajtott a parasztok élére állni. Az állam irányítóinak itt elsősorban a paraszti osztályharc kiéleződésétől kellett félniök. S ezért mindenekelőtt a feudális birtokosok olyan egyéni „túlkapásait” igyekeztek korlátozni, amelyek a kiéleződést valóban elősegíthették. Arra törekedtek, hogy meglazítsák a jobbágy régi típusú, közvetlen, személyes függését, és hogy az úr és paraszt közé beiktassák az állami ellenőrzést és annak segítségével kiküszöböljék a konfliktusok legnyilvánvalóbb okait. Ami viszont éppen azon korszerűsítés és hiba-javítás fogalma alá tartozik, a lényeg átmentése érdekében, amelyről fent beszéltünk. Ugyanakkor a felvilágosult abszolútizmus bizonyos fokig hajlandó volt a burzsoáziát támogatni, hiszen annak tevékenységére szüksége volt a gazdasági erőforrások jobb kihasználására érdekében, törekvéseit pedig az adott erőviszonyok közt még nem érezte különösebben veszélyesnek, illetve szükség esetén kézben tudta tartani. Itt

¹¹ *Michel I'héritier*: Le rôle historique du despotisme éclairé, particulièrement au XVIIIe siècle. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences 1928.

¹² A legnagyobb hatással ezt a felfogást *Saul K. Padover*nek 1935-ben megjelent népszerű, regényes biográfiája képviselte, amelyet újabban ismét közzétettek: *The Revolutionary Emperor*. London. 1967; német kiadásban is (1969). Ezt sokan ma is a tudományos munkák közt idézik, holott nem üti meg azok színvonalát. II. József különösen szabadgondolkodó-ízü kijelentéseit pedig főleg egy olyan, 1790-ben megjelent állítólagos levélgyjűteményből idézi, amely nagyrészt hamisnak bizonyult; vö. *Derek Beales*: The false Joseph II. *The Historical Journal* 1975, 467—495. Sajátos dolog, hogy ezeket az apokrif leveleket nem egyszer éppen olyanok használták volt fel, akik ezzel a haladás ügyét akarták szolgálni; némileg így történt *Padover* könyvének *Vas István* által készített magyar fordításával is 1943-ban.

tehát átmenetileg kialakulhatott valami érdekszövetség-féle a felvilágosult abszolútizmus és a polgárság között. Persze csak időlegesen és korlátozottan, hiszen az állam feudális maradt. A francia forradalom pedig nemsokára egész Európának megmutatta, hogy az ellentét végül is kibékíthetetlen.¹³

Az európai abszolútizmus egyik, korábbi típusát, angol és francia változatban, a kontinens fejlettebb „fennsíkján”, a belső társadalmi és politikai feltételek igénye hozta létre. Itt a kapitalizmus bontakozása, kialakulása már elért egy bizonyos fokot, olyat, amelyet a perifériákon ily mértékben még jóideig nem érhetett el. Annak a vitának azonban, amely pár évvel ezelőtt az orosz abszolútizmus kérdéseiről folyt, egyik fő tanulsága éppen az volt, hogy e jelenségeket összeurópai viszonylatban kell szemügyre vennünk.¹⁴ A kapitalizmus elemeinek elég volt kellő mértékben a fennsíkon felbukkannia. Az ott kibontakozó fejlemények ugyanis az egész kontinensre kihatottak, tehát azokra a perifériákra is, ahol a kapitalizmus elemei csak jóval kisebb mértékben voltak még jelen. Ha ugyanis valahol már ilyen abszolútista állam létrejött, az a maga szervezettebb apparátusával, pénzügyi, politikai és katonai erő kifejtésének viszonylagos fölényével a nemzetközi hatalmi játékon belül szükségképpen versenyre készíti a többi, olyan országot is, amelynek gazdasági-társadalmi struktúrája valamivel elmaradottabb. A fejlettebb és fejletlenebb államok együttese, kölcsönhatása, egymásnak ütközése az utóbbiakat elkerülhetetlenül arra szorítja, hogy saját elavult szervezetüket, gazdasági, pénzügyi, katonai potenciáljukat lehetőleg korszerűsíteni próbálják. A viszonylag kevésbé fejlett belső feltételekhez tehát itt a külső lökés is hozzájárult. Így jött létre az abszolútizmus másik, újabb, „felvilágosult” típusa, a keleti tájon porosz, osztrák és orosz változatban.

Ma már aligha hisszük, hogy a felvilágosult abszolútisták a francia felvilágosodás filozófusainak elméleteit alkalmazták. S a legnagyobb kétséggel olvasuk a cinizmusig realista II. Frigyes szavait: „a filozófusok tanítanak meg arra, hogy minek kell lennie, s a királyok csak azért vannak itt, hogy kivitelezzék, amit Önök megfogalmaztak”. Hiszen a valóságban II. Frigyes már fiatalon, Voltairehez írt leveleiben és *Antimachiaval* c. munkájában is a porosz feudális államhatalom testére szabta át, amit a társadalmi szerződésről, vagy arról tanult, hogy a fejedelemnek kötelessége boldoggá tenni népét. Holbach eszméit pedig utóbb felforgatónak bélyegezte. Éppen ezért újabban akadt olyan francia

¹³ Az abszolútizmus fejlődésével és osztályjellegével foglalkozó, hazai vita beszámolója: *R. Várkonyi Ágnes*: Vita az abszolútizmus kérdéseiről. Történelmi Szemle, 1962. 89—101. A vita során H. Balázs Éva II. József felvilágosult abszolútizmusának főleg speciális vonásait emelte ki.

¹⁴ Az abszolútizmus nyugati, és valamivel későbbi keleti variánsára: *A. N. Csisztozovov*: Некоторые аспекты проблемы генезиса абсолютизма (Voproszi Isztorii, 1968). *A. M. Davidovics — C. A. Pokrovskij*: О классовой сущности и этапах развития русского абсолютизма (Isztorija Sz. Sz. R., 1969, 58—78). *C. M. Trojckij*: О некоторых спорных вопросах истории абсолютизма в России (Uo. 1969, 130—139). *I. A. Fedoszov*: Просвещенный абсолютизм в России (Voproszi Isztorii, 1970, 34—35). A fejlettebb országokban már kialakult abszolútizmusok összeurópai hatására: *W. Küttler*: Gesellschaftliche Voraussetzungen und Entwicklungstyp des Absolutismus in Russland. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas, Bd. 13/2. A vita tanulságaira: *I. Mittenzwei*: Über das Problem des aufgeklärten Absolutismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1970, 1162—1172. *Peter Hoffmann*: Entwicklungsetappen und Besonderheiten des Absolutismus in Russland. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas, Bd. 14/2. Berlin. 1970, 107—133; és *uő.*: Aufklärung, Absolutismus und aufgeklärter Absolutismus in Russland. In: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1970. *P. Dukes*: Russia and the eighteenth century revolution. History, 1971, 371—386. *A. N. Szaharov*, Исторические факторы образования русского абсолютизма (Isztorija Sz. Sz. R., 1971, 110—127).

történész, aki végképp kétségbe vonta, hogy a felvilágosult abszolutista uralkodóknak bármi köze lett volna a felvilágosodáshoz.¹⁵ Eszerint csak propagandájuknak volt köze, míg a valóságban XIV. Lajos példáját követték.

Bizonyos tekintetben kétségkívül azt követték. De nemcsak azt, és azt is más feltételek között. Elsősorban saját koruk és társadalmuk kérdéseire próbálták saját szemszögükből válaszolni. Ez s nem a letűnt közös mintakép tette politikájukat hasonló jellegűvé. Végső fokon az általuk valóban felhasznált Wolff-féle államfilozófia is a felvilágosodás egyik változatának minősül. Sőt a francia filozófusok és a porosz és orosz uralkodók kapcsolata sem tekinthető egyszerűen egy anyagi juttatásokkal megszervezett propaganda-hadjárat elvtelen üzletének. Ez még nem magyarázná önmagában, hogy Diderot II. Katalin, Maupertuis, La Mettrie, D'Alembert, Helvétius és Voltaire II. Frigyes támogatója, vagy éppen vendége volt. Még kevésbé magyarázná mondjuk Voltaire és II. Frigyes meg-megújuló konfliktusát, a *Candide* pesszimizmusát, éppen a poroszországi látogatás után. A lényegyet másban kell keresnünk. Franciaországban a felvilágosodás már akkor szóhoz jutott, midőn XIV. Lajos túlméretezett hódító politikája összeroppant.¹⁶ A XVIII. század első felében azonban a francia polgárság még nem volt elég erős. Ezért Voltaireék úgy látták, hogy az új célokat és egyben a felzárkózást Anglia színvonalára a monarchia politikai rendszerén belül lehet csak keresztülvinni, lehetőleg szövetségben egy olyan uralkodóval, aki magáévá teszi a felvilágosodás céljait. Franciaországban azonban a XVIII. század derekán már túlságosan kiéleződött az abszolutizmus ellentéte a burzsoáziával. Az angol mintához sem igen lehetett már felzárkózni a feudalizmuson belül. Nem meglepő tehát, hogy Voltaireék figyelmét a periféria fejletlenebb országai vonták magukra. Azok, amelyekben az abszolutizmus, úgy látszik, még rávehető arra, hogy a polgársággal egy úton haladjon, és ahol talán még megvalósítható a korszerűsítés a felvilágosodás és az abszolutizmus szövetsége útján. Elsősorban tehát ez a szintemelési kísérlet érdekelte őket. De éppen így az érintett uralkodókat és politikai munkatársaikat sem kizárólag a jó propaganda érdekelte, bár feltehetően az is. Hiszen elavult gépezetüket már nemcsak XIV. Lajos mintaképéhez kellett hozzáigazítaniok, hanem azokhoz az újabb követelményekhez is, amelyek összeurópai viszonylatban a feudális abszolutizmus és a burzsoázia élesedő ellentétéből adódtak. Akkor, midőn Franciaországban ez az ellentét már végképp kiéleződött, nekik nyilvánvalóan érdekükben állt, már amennyire módjukban állt, a felvilágosodás egy olyan, engedékenyebb irányzatának előnyben részesítése, megnyerése, amely a monarchián belül akart maradni.

Végeredményben tehát a felvilágosult abszolutizmus éppen az *európai perifériák elmaradottabb államainak volt speciális kísérlete arra, hogy az adott viszonyok nyomása alatt szegényesebb erőket összpontosítva a feudalizmuson belül felzárkózzanak a fennsík magasabb szintjéhez*, alapvetően a francia mintához. E kísérlet során pótolnoki kellett sok olyasmit is, ami a fejlettebb országokban már korábban, a feudális abszolutizmus XVII. századi szakaszában létrejött, az állami egység, központosítás, gazdaságpolitika, ipar, népesítés, közegészségügy, műszaki szervezet, korszerű nyelv és irodalom, az iskolázás stb. terén. XIV. Lajos Franciaországa 1698-ban, II. Frigyes Poroszországa 1763-ban tűzte ki célul az elemi szintű általános iskoláztatást. Ez a felzárkózási funkció nem

¹⁵ Charles Morazé: Essai sur les despotes éclairés. Annales, 1948, 279—296. Vö. Georges Lefebvre: Le despotisme éclairé. Annales Historiques de la Revolution française. 1949, 97—115.

¹⁶ W. Krauss: Studien und Aufsätze. Berlin. 1959. 196.

volt mindenben eredménytelen. Főleg ott nem, ahol több volt a meglévő, összpontosítható erő. De sehol sem a polgári átalakulás keresztülvitelére irányult és nem ennek volt valamiféle kísérlete. Nemcsak „forradalomnak”, hanem még olyan próbálkozásnak sem volt tekinthető, amely ugyanazt a fő célt: a polgári átalakulást forradalom nélkül, annak megkerülésével felülről, békés reformok útján szeretne volna megvalósítani. A felvilágosult abszolutizmus a polgárságot csak úgy és addig támogatta, amíg alárendeltségben tudta tartani. Alapvetően pedig a feudális uralkodó osztály hatalmi érdekét képviselte. Lényegében véve ezt védelmezte az alulról feltörő erőkkel szemben és ugyanakkor nem is volt képes arra, hogy a feudális uralkodó osztállyal szemben bizonyos fokon túl ellenállást tudjon kifejteni. Ennek következménye volt, hogy már a francia forradalom előtt megtorpant, hátrálni kezdett, vagy éppen alulmaradt a nemesi erőkkel szemben. Ez utóbbi történt Portugáliában I. José halála (1777) és Pombal menesztése, Spanyolországban pedig IV. Károly trónralépte (1788) után. Poroszországban a lefékeződés már II. Frigyes fordulat-jelző halála (1786) előtt megfigyelhető. Bizonyos fokig II. József uralkodásának második felében is. Igaz, törekvéseiben ő általában véve tovább ment a legtöbb felvilágosult abszolutista uralkodónál, de így nagyobb nemesi ellenállással is találta végül szemben magát. Rendeleteinek visszavonása (1790) viszont már lényegében véve a francia forradalom és a megváltozott nemzetközi helyzet következménye volt, mert a nemesi ellenállásnak ez adta meg az erőtöbbletet. Az ancien régime Franciaországgal II. József fő szövetségesét veszítette el, amúgyis szorult nemzetközi helyzetében. A francia forradalom első szakaszának nemzetközi visszhangja pedig, mint ismeretes, a rendi erőkre is mozgósítólag hatott. Mindezt tudva sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a felvilágosult abszolutizmus jelentős előrelépést, emelkedést hozott a korábbiakhoz képest.

A fenti egy-két példa is jelzi, hogy a felvilágosult abszolutizmus nem korlátozódott Európa keleti periferiájára, hanem a délin és északon is megjelent. Modelljét, fő jellemzőivel, a kontinens viszonylag elmaradtabb peremvidékének nagy félkörívén mindenfelé megtaláljuk, még hozzá megközelítőleg ugyanazon időszakon belül.¹⁷ De természet szerint a helyi feltételektől függően némileg eltérő változatokban, kissé más konkrét formák között. További, mondjuk így: tipológiai vizsgálatok dolga lesz annak megállapítása, hogy a változatok közelebről miben és milyen feltételek következtében alakultak így a nagyobb közös alaptípuson belül.¹⁸

¹⁷ *Albert Soboul*: Sur le système du despotisme éclairé c., a 3. Mátrafüredi Felvilágosodás Kollokviumra készített referátumában (s. a.) a felvilágosult abszolutizmus feudális jellegét hangsúlyozta és a második jobbágyság rendszerével hozta kapcsolatba. Ez olyan vonatkozásban áll, hogy ez is, az is valami formában a fejlődés elmaradottságával függött össze. De a felvilágosult abszolutizmust megtaláljuk olyan országokban is, ahol második jobbágyságról nem beszélhetünk (pl. Toszkána), viszont Lengyelországban, amely a második jobbágyság egyik jellemző hazája volt, nem alakult ki felvilágosult abszolutizmus.

¹⁸ A spanyol felvilágosodásra: *J. Sarrailh*: L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIIe siècle. Paris, 1954. *R. Herr*: The XVIIIth Century Revolution in Spain. Princeton. 1958. Portugáliára, Pombal szerepére: *H. W. Hartmann*: Der Marquis von Pombal. Études suisses d'histoire générale, 1944. A svéd felvilágosult abszolutizmusra, egyebek között: *R. N. Bain*: Gustavus III. and His Contemporaries. London. 1894. *S. Soderjhelm*: Gustaf den III. 1—2. Stockholm 1924. Az irodalomra: *Jacques Godechot*: Les révolutions, 1770—1799. Paris. 1965.

A jozefinizmus

Ha ezt a munkahipotézist elfogadjuk, nem nehéz azokat a fő tényezőket felfedeznünk, amelyek a felvilágosult abszolútizmus Habsburg monarchiai változatát létrehozták. A külső, nemzetközi nyomást elsősorban a szorongató porosz hatalmi verseny képviselte. Ezt mutatták két eredménytelen sziléziai háború keserves tapasztalatai és egyebek közt az iparilag fejlett Szilézia elvesztése is. A Habsburg monarchiának, ha versenyképes akart maradni, korszerűbbé kellett válnia, nem utolsó sorban éppen az ellenfél: Poroszország mintáját követve. A belső faktorok közül elsőnek a paraszti elégedetlenség nyomását, az osztályharcot kell említenünk, amely mind határozottabb formákat kezdett öltetni, különösen Csehországban és Magyarországon, ahol az osztrák piac lehetőségeit kihasználó nagybirtok áttérése a majorsági gazdálkodásra, főként a Dunántúlon, a hatvanas években, mint ismeretes, egyre súlyosabb helyzetet produkált. Ez a tény két irányú akcióra ösztökélte a monarchia kormányzatát. Egyrészt arra, hogy a tényleges megmozdulásokat elnyomja. De másrészt arra is, hogy a feudális birtokos urak egyéni önkényét és mohóságát az uralkodó osztály összérdekének alárendelje, korlátozza és állami szabályozást iktasson be a földesúr és paraszt közé. Annnyival is inkább, mivel az új állam a termelt értékekből adó címén többet akart magának megszerezni, és ezzel érdekeltté vált abban is, hogy a paraszti termelés növekedjék. A belső faktorok közt említhetjük továbbá, nem szorító, hanem segítő tényezőként, a feudális uralkodó osztály bizonyos rétegeinek, elemeinek készségét a közreműködésre, egyedileg főleg olyanokét, akik hivatali pályán vagy vállalkozások szereplőjeként a változásban voltak érdekelve. Ezzel együtt említhetjük a kialakuló állami hivatalnoki apparátust, a bürokráciát, amelynek főként a kiváltságosok, de részben már nem-nemesek közül is verbuválódtak tagjai. Külön hangsúllyal kell végül említenünk, ugyan csak a segítő tényezők sorában, az osztrák-német burzsoáziát, amely nyugat-európai megfelelői mögött ugyan jócskán elmaradt, de amely a XVIII. század folyamán egyre erősödött és viszonylag a legfejlettebb volt a Habsburg monarchián belül. Ennek gazdasági tevékenysége, az ipar, a manufaktúrák, a kereskedelem terén olyan új és növekvő erőforrásnak ígérkezett, amelyet a felvilágosult abszolútizmus hajlandó volt támogatni. Bizonyos fokig ennek az osztrák-német polgárságnak azt az igényét is hajlandó volt támogatni, hogy az egész birodalmon belül monopol-helyzetet biztosítson magának. Hiszen ez a monarchia egyesítését is elősegíteni látszott. De persze csak olyan mértékben, úgy volt hajlandó támogatni, hogy ez a polgárság azért alárendelt pozícióban maradjon. Itt lépett először színre, még elég szerényen, az a társadalmi osztály, amelynek utóbb a magyar nemességgel folytatott XIX. századi dialógusából az 1867-i kiegyezéssel létrejött. Hangsúlyozzuk, hogy ez a burzsoázia német anyanyelvű volt, sőt egyúttal monarchiai bázisa is annak a frissen kibontakozó, német nyelvi-irodalmi mozgalomnak, amelyet, más német példák nyomán, saját fiai, a hivatalnoki apparátus egyes tagjai, sőt a felvilágosult abszolútista ideológia mondhatni hivatalos teoretikusai együtt képviseltek. Nagyrészt ebből adódott az egész politikai irányzat erősen német jellege.¹⁹

¹⁹ Roger Bauer: Culture et public au 18e siècle (referátum a 3. Mátrafüredi Kollokviumon, 1975; s. a.) rámutat az osztrák irodalmi fellendülés és az emelkedő osztrák-német burzsoázia kapcsolatára, és „az új jozefinista állam polgári hivatalnokai” szerepére.

Itt ki kell térnünk arra, hogy a német fejlődésnek a keleti perifériát illetően sajátos funkciója volt. Nemcsak a közvetítés terén, ami a szomszédságból, vagy a monarchia meglétéből is érthető. Fel kell figyelniünk arra is, hogy a felvilágosodás német variánsa az európai modell törésvonalán helyezkedett el, úgy, hogy részint a fejlettebb „fennsíkhöz”, részint pedig a keleti peremvidékhez állt közel. Így egy sor olyan kérdésre is kellett megoldást keresnie, amely Franciaországban már az elintézettek közé tartozott, keleten pedig még csak ezután került napirendre. A német változat tehát, éppen viszonylagos elmaradottsága miatt, azért volt a keleti szomszédok számára tanulságosabb, mivel közelebb állt az ő problémáikhoz és mivel azok megoldásához több útmutatást tudott nyújtani. Ez áll nemcsak a felvilágosult abszolútizmus, hanem a felvilágosult rendiség viszonylatában is. Itt azonban vegyük most az első változat két motívumát röviden szemügyre. Az egyik a német nyelv felemelése, a másik a felvilágosult abszolutista ideológia kialakítása.

Az anyanyelv irodalmi és állami, hivatalos szintre emelése Franciaországban már a XVII. században végbement. Az új német törekvések első nagy képviselője, G. W. Leibniz azonban a XVII—XVIII. század fordulóján még az elenyészéstől féltette anyanyelvét.²⁰ A politikai széttöredezetttség, az egységes nemzeti piac hiánya, a polgárság függése a kis fejedelmi udvaroktól mind a fejlődés akadálya volt. A XVIII. század elején még egyre nőtt a francia nyelv hatása és a francia részről a német műveltség színvonalára vonatkozó, lenéző nyilatkozatok száma is. Az 1730-as évektől kezdve azonban mégis mind erősebben érvényesülni kezdtek a felvilágosodás nyelvi-irodalmi kívánalmai. Küzdelem indult az új gondolati tartalom terjesztése, valamint az új, korszerű német irodalmi nyelv megteremtése és a francia meg a latin uralma alól való emancipálása érdekében. E küzdelem nem Leibniz színvonalán folyhatott. Leibniz gondolati elemeinek felhasználásával, de kissé lapos racionalizmussal alakította ki a maga felfogását a német felvilágosodás Magyarországon is nagy visszhangot keltő propagátora, Christian Wolff (1679—1754), akinek logikai „matematikai” módszere elég könnyen megérthető s alkalmazható volt a jogtól a természettudományokig az ismeretek széles körében. Ezt azután még kevesebb eredetiséggel népszerűsítette tovább a lipcsei irodalmár és tanár, Gottsched, a *Weltweisheit* (1734) szerzője, aki viszont talán éppen ezért tudott fordításaival, nyelvtanával, drámáival, angol mintájú morális hetilapjaival a német nyelvi-irodalmi felemelkedés terén oly nagy hatást kifejteni. Kultúrpropagandájának, ha színvonalát utóbb már alacsonynak is tünt Lessing, vagy akár Kazinczy szemében, e téren megvolt a maga funkciója, sőt még abban is, hogy tanulságokkal szolgált az osztrák-német, majd a magyar hasonló törekvések számára. Gottsched nyelvi-irodalmi programjának, a német nyelvű művelődés terjesztésének osztrák hívei lipcsei mintára 1761-ben Bécsben is megalakították a Deutsche Gesellschaftot. S ennek első ünnepi ülésén maga Sonnenfels fejtette ki, hogy az addig divatos franciával, olasszal, latinnal szemben a német nyelvet kell uralkodóvá tenni a tudomány, az államügyek, vagy éppen a társasélet terén mindenütt, hiszen az már alkalmas mindezen funkciókra és nincs igazuk azoknak, akik lenézik. A társulat nem sokáig működött, de céljait tovább szolgálta egy sor folyóirat, így Sonnenfelsé, a *Der Mann ohne Vorurtheil* (1765), amely védelmébe vette a német nyelvet a főrangúak lekicsinylésével szemben, dicsérte hajlékonyságát, gazdagságát, alkalmas voltát

²⁰ E. A. Blackall: *The Emergence of German as a Literary Language*. Cambridge. 1959.

minden feladatra, a művelt körök használatára is. Az érvek némileg ismerősek: rövidesen a magyar nyelvet is így védik majd felvilágosult hívei.

A német nyelvmozgalom és a német felvilágosult abszolútizmus²¹ nem állt közvetlen összefüggésben egymással. II. Frigyes ifjúkora óta, amely még a német nyelv felemelkedése előtti időkre esett, franciául írt, a németről lenézőleg nyilatkozott, s berlini porosz akadémiaja is franciául publikált. Mária Terézia még több-kevesebb közönnnyel nézte saját tanácsosainak és a bécsi irodalmi köröknek erőfeszítéseit a német nyelv érdekében. II. József maga is szívesebben írt franciául, de a németet már alkalmasnak, használhatónak találta arra, hogy heterogén monarchiája egészének hivatalos nyelvévé tegye. Elfogadhatjuk, hogy ez nála nem „nemzeti” elfogultság, hanem csak „ésszerű” választás dolga volt, már amennyiben ésszerű. De már sokban változott feltételek között. Joseph von Sonnenfels (1732—1817), egy művelt zsidó értelmiségi család fia, egyéni szerepével jelzi azt a kapcsolatot, amely a felvilágosodás bécsi központjában a német nyelvi mozgalmat és a felvilágosult abszolútista törekvéseket egybefűzte. Sonnenfels egyrészt, mint láttuk, a német nyelvi törekvések egyik élharcosa volt, irodalmár, a bécsi színház problémáinak elemzője, Blumauerrel és másokkal együtt tagja a költő M. Denis bécsi irodalmi körének. Másrészt és még nagyobb hatással az új politikai államtani, pénzügytani elmélet egyik fő hivatalos kidolgozója is.

A felvilágosult abszolútista államelmélet német változatát, Samuel Pufendorf és Christian Thomasius tanait továbbfejlesztve, ugyanaz a Wolff dolgozta ki és propagálta, akiről fent már szó esett, és akit II. Frigyes, trónrakerülése után (1740) maga hivatott vissza a hallei egyetemre, ahonnan egykor a pietisták elűzték. Az államot már Wolff sem az isteni akaratból, hanem a nép és az uralkodó szerződéséből vezette le. Az angol és francia szerződés-elméletet azonban úgy alakította át, hogy az alattvalók, biztonságuk érdekében, természetes jogukat végérvényesen a fejedelemre ruházták, akinek azonban kötelessége és joga gondoskodni boldogságukról. Ennek érdekében viszont szuverén módon, úgy szabályozhatja alattvalói életét, mint apa a gyermekeiét. A kinstári, állami jövedelmek növelésének és racionális kezelésének kérdéseivel foglalkozó kamerálisztika, amely 1717 óta, mint külön tudományág, több porosz egyetemen külön tanszékekkel rendelkezett,²² ugyancsak ebben az elméleti keretben fejlődött tovább.

Bécsben mindennek egy újabb változatát dolgozták ki az ún. osztrák kameeralisták és más elméleti rendszerezők. Közülük J. H. G. Justi, aki 1750-től a bécsi Teréziánus tanára volt, de nemsokára a jezsuitákkal összetűzve Göttingába távozott, az ipar fejlesztését merkantilista elvekkel, a mezőgazdaságét s főleg a paraszti termelését pedig olyan akadályok elhárításával akarta elérni, mint a robot, a nyomáskényszer vagy a földek széttagoltsága. Karl Anton v. Martini, elsősorban az államelmélet rendszerezésével és, a bécsi egyetem államjog-tanáráként, az új hivatalnoki kar nevelésével, valamint egyebek közt a jogi reformokkal foglalkozott.²³ Az ő tanítványai közül lépett azután elő Sonnenfels, aki 1763-

²¹ A porosz felvilágosult abszolútizmus bő irodalmából újabban: *G. Schilfert*: Deutschland, 1648—1789. Lehrbuch der deutschen Geschichte. Berlin. 1963². *W. H. Bruford*: Germany in the Eighteenth Century. Cambridge. 1965. *Mittenzwei—H. Lehmann*: Die marxistische Forschung in der DDR zum brandenburgisch-preussischen Territorialstaat im Zeitalter des Absolutismus. Jahrbücher der Geschichte Osteuropas 1967, 323—366.

²² *Fritz Valjavec*: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland, 1770—1815. München. 1951, 57.

²³ Újabban: *Erhard Mock*: Anmerkungen zur Rechts- und Staatsphilosophie Carl Anton Martinis. In: Festschrift für E. C. Hellbling. Salzburg. 1971, 563—572.

tól kezdve ugyancsak a bécsi egyetemen volt a közigazgatástan és pénzügytan tanára és aki az új államtani, közigazgatási és pénzügyi elvek legfőbb bécsi rendszerezője lett.²⁴ Fő művét (*Grundsätze der Polizey, 1765—1776*) különböző változatokban, kivonatok, tankönyvek formájában évtizedekig használták a magyarországi felsőoktatásban, még akkor is, midőn az elmélet kiszáradt kereiteiből már rég hiányzott egykori mozgatója: a felvilágosult reform igyekezete. Itt is megtaláljuk, az „élet biztonsága és kényelme” érdekében, a végleges hatalomátruházás elméletét, azzal, hogy a fejedelemnek a hatalmat a közboldogság érdekében, alattvalói javára kell használnia. Tökéletesnek Sonnenfels sem minősíti a felvilágosult abszolutista monarchiát. De mindenesetre az egyetlen olyan lehetséges megoldásnak tartotta, amely a régebbi típusú feudális államoknál hatékonyabban, átfogóbban tudja a magasabb szintre emelkedést minden vonatkozásban elősegíteni. Az új állam hatásköre ugyanis minden irányban kiterjed, korábban figyelmen kívül hagyott, egyháznak, korporatív testületeknek átengedett szektorokra is. Gondoskodik a népesség számának gyarapításáról, arról, hogy az országban a korábnál többen, jobb anyagi erőben, egészségesebben éljenek, munkájukat produktívabban, hozzáértőbben végezzék. Vagyis, hogy a társadalom teherbíróbb, racionálisabban szervezett legyen és erősebbé tegye, a kiinduláshoz visszaérve, magát az államot. Ezért azután intézkedik a népszámlálás, nyilvántartások, az ipar erősítése, a mezőgazdasági technika, nem utolsósorban a paraszti árutermelés javítása, a munkára serkentés, a jobbágyi függés lazítása, a túlzottnak talált földesúri igények korlátozása, új, általános adórendszer bevezetése, a belső rend és béke biztosítása, a belső vallási viszályok kiküszöbölése, a közegészségügy, a közoktatás, a hasznos technikai és gazdasági ismeretek propagálása, új műszaki, mérnöki szervezet kiépítése, térképezés, a közlekedés, utak korszerűsítése, folyók, vizek szabályozása, mindenekelőtt pedig a kormányzati apparátus, a hivatalnoki kar reformja, valamint az e törekvéseket akadályozó rendi és egyházi korporatív előjogok felszámolása terén.

A leghosszabb felsorolás sem képes persze elfedni a felvilágosult abszolutizmus elméletének s talán még inkább gyakorlatának, egész rendszerének tényleges hiányosságait, a feudalizmus lényegének fenntartását, a feudális állam mindenhatóságának hirdetését, a korrekciókkal felülről, hatalmi úton való próbálkozást, vagy éppen Wolff amúgyis lapos elméletének alapul vételét akkor, midőn ezen részben már a német államtudomány is kezdett túlhaladni. A jövőhöz, a polgári átalakuláshoz képest mindez nagyon kevésnek, félúton megtorpanásnak tűnik. A múlthoz viszonyítva azonban még így is jelentős előre lépés volt, a korábbiaknál jóval korszerűbb megoldásokkal. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a magasabb szinthez való felzárkózást viszonylag elmaradt és szegényes feltételek közt, sietősen, takarékosan igyekezett elérni, ami részben érthetővé teszi nem egyszer szűk utilitarista szempontjait. Jóval korszerűbb és fejlettebb volt a régi típusú magyar rendiségnél, annyira, hogy annak elmaradottságához képest alighanem sokkal jobbnak, modernebbnek is tűnhetik, mint amilyen a valóságban volt.

²⁴ Újabbban: *Robert A. Kann*: *Kanzel und Katheder. Studien zur österreichischen Geistesgeschichte vom Spätbarock zur Frühromantik*. Wien, 1962; *Study in Austrian Intellectual History*. New York, 1963. *Karl-Heinz Osterloh*: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis*. Lübeck—Hamburg, 1970. *Hans Lentze*: *Joseph von Sonnenfels, 1732—1817. Österreich in Geschichte und Literatur*. 1972. 297—316.

Hiba volna ezt a Habsburg felvilágosult abszolutizmust valami zárt, kerek, egységes rendszernek tekintenünk. Gazdaságpolitikájában,²⁵ tudjuk, a merkantilizmus mellett fiziokrata vonások is kezdtek érvényesülni.²⁶ A nemcsak etnikai, nemzeti, illetve történeti jogi szempontból, hanem a gazdasági-társadalmi fejlettség, a belső struktúra szempontjából is igen heterogén monarchiában igen különbözők voltak a feltételek, szükségletek, lehetőségek is. Azután maguk a célkitűzések is fokozatosan, több szakaszon át fejlődtek, alakultak. Nyilvánvaló azonban, hogy e sokféle, részben ellentmondó jelenséget mégis egy nagyobb politikai tendencia fogta össze. Ezt a tendenciát, a felvilágosult abszolutizmus Habsburg monarchiai változatát nevezzük jozefinizmusnak. A kifejezés jörideig, szűkebb értelemben, inkább csak az egyházpolitikát jelölte, részben éppen azért, mivel az, mint tudjuk, bizonyos hagyományokban és célkitűzésekben jóval tovább, akkor is folytatódott, midőn maga a felvilágosult abszolutizmus már lekerült a történelem napirendjéről. Ma is helyes különbséget tennünk a szűkebb és bővebb értelmezés között, de a szakirodalom egyre nyilvánvalóbban afelé halad, hogy jozefinizmusnak az egész tendenciát nevezze,²⁷ és így jozefinizmus kezdeteiről egy olyan korábbi szakaszban, amelynek főszereplője még nem II. József volt.

Nemcsak terjedelmi ok gátol meg abban, hogy e jozefinizmusról áttekintő, közelebbi mérleggel próbálkozzunk itt. Hanem elsősorban az, hogy erről modern, részletes, összefoglaló monográfiával még nem rendelkezünk.²⁸ Egy sor

²⁵ A bécsi gazdaságpolitika különböző megítéléseire ld. az idevágó irodalmat is idéző tanulmányainkat: Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? Valóság, 1975, 13—22; és: Les antécédents de la révolution industrielle en Hongrie. Hypothèses et réalités. Acta Historica, 1975; melyekben a hagyományos felfogást bizonyos fókig korrigálni igyekeztünk, rámutatva, hogy Magyarország alárendelt agrárpiac volt az osztrák vámrendszer előtt is, amely nyugati partnereit az iparosodó cseh és osztrák tartományokkal cserélte ki és így továbbra is előnytelen helyzetben tartotta, aminek következtében manufaktúra-ipara csak igen lassan fejlődhetett, — de nem tönkrement, hiszen korábban sem létezett. A cseh ipar fejlesztésére: A. Klima: Industrial development in Bohemia, 1648—1781. Past and Present 1957; és *uő.*: Mercantilism in the Habsburg Monarchy with special reference to the Bohemian Lands. Historica, XI. Praha 1965; *vő.* A. Paulinyi: Der sogenannte aufgeklärte Absolutismus und die frühe Industrialisierung. In: Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Köln—Wien. 1972, 195—214. Heckenast Gusztáv: Iparfejlesztés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban, 1670—1790. Történelmi Szemle, 1973. 188—207; és *uő.*: A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika. Történelmi Szemle, 1974, 502—506, ahol ugyancsak a hagyományos nézeteket korrigálja.

²⁶ A fiziokrata irányzat egyik, Franciaországban is megfordult, fontos osztrák képviselője, Gr. Karl v. Zinzendorf szerepére, aki Magyarországnak is szabadabb kereskedelmi lehetőségek megadását javasolta: *Fr. Valjavec*: i. m. 62; valamint újabban: *H. Balázs Éva*: A francia—magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. A fiziokrata tanok útja Magyarországon. In: *Köpeczi B.—Sziklay L.* (szerk.), „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975, 145—161; és *uő.*: Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. Bp. 1975, Studia Historica, 104, kny. Études Historiques. — Valami hatása annak is lehetett, hogy utóbb II. József is járt Turgotnál (bukása után) Franciaországban; *vő.* *Hans Wagner*: Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch. Graz. 1965, 221—246.

²⁷ A jozefinizmus ilyen szélesebb értelmezésére: *Fritz Valjavec*: Der Josephinismus. München 1845². *Benda Kálmán*: A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában. Történelmi Szemle, 1965, 388—422, és kny. és *uő.*: Probleme des Josephinismus und des Jakobinertums in der Habsburgischen Monarchie. Südostforschungen, 1966, az újabb irodalom áttekintésével.

²⁸ Ezt nem pótolhatják, hanem éppen szükségességét és a növekvő érdeklődést jelzik az olyan külföldi összefoglalók, amelyek nagyobb témákon belül próbálják a jozefinizmus helyét kijelölni, az újabbak sorából: *Léo Gershoy*: From Despotism to Revolution, 1763—1789. New York.

téma vizsgálatából persze már fontos eredmények születtek. Sokminden történet olyan fontos kérdések tisztázása érdekében, mint a jobbágyreformé vagy az adóreformé.²⁹ Tudjuk, hogy a földesúri terhek első állami szabályozása mind a magyarországi úrbérrendezés (1767), mind a cseh robotpátens (1775) esetében parasztmozgalmak nyomán következett be, hogy a csehországi (1781), majd a magyarországi jobbágyrendelet (1785), minden pozitívuma mellett, nem a felszabadításra, hanem csak a személyes függés lazítására, vagyis olyan helyzet létrehozására törekedett, amely Ausztriában már előzőleg általában uralkodó volt; ha nem is, mint II. József hitte, mindenütt. Tudjuk azt is, hogy a végső cél a robotváltság, a robot megszüntetése volt, olyanféle módon, ahogy Anton von Raab tanácsos javaslatára, csehországi kincstári birtokokon, kis parasztbérletek alakításával együtt, már előbb elkezdték. Azt is látnunk kell, hogy az egykorú magyar nemesség sérelmeinek fontossági sorrendje nem egészen az volt, amit mi utólag természetesnek tartanánk. A nagy fordulatot, a fő ellenállást nem a német hivatalos nyelv elrendelése váltotta ki. Sőt még nem is a politikai átszervezés, pontosabban: az országnak kerületekre osztása a nemesi megyék helyett, — hiszen ennél magasabb szinten a magyar és erdélyi kancellária egyesítése, valamint az összevont helytartótanács és kamara Pozsonyból Budára helyezése aligha volt ésszelmesnek tekinthető. A legélesebb tiltakozást az adóreform és vele a magyar nemesség megadóztatásának, egyben kiváltságai megnyírbálásának gondolata hívta életre, már olyan előkészítő lépéseivel, mint a nemesekre is kiterjedő népösszeírás (1784), majd a kataszteri felmérés elrendelése (1786). Tudjuk hogy az 1789 febr. 10-i pátens értelmében 1789 nov. 11-től (majd halasztással 1790 nov. 1-től) kezdve a fiziokrata elképzelésnek megfelelően, egységes, egyféle adót kellett volna az egész monarchiában minden föld után fizetni, társadalmi pozíciótól függetlenül nemesnek vagy parasztnak egyaránt. Ezt az adót a jövedelem 12,220/0-ában állapították meg. A paraszt ezen felül persze jövedelmének még további 17,750/0-át földesurának is kifizette volna, letudva azonban ezzel teljes évi tartozását, mindennel, az egykori robottal is együtt. Vagyis termelése értékének 700/0-át megtartotta volna. Ez az adórendszer a nemesség addigi anyagi és részben társadalmi helyzetét akkora változással fenyegette, amely a többség számára végképp veszedelmesnek és elfogadhatatlannak tűnt, de a bizonyos adóvállalásra esetleg hajlandó, kevés számú felvilágosult nemes hajlandóságán is túlhaladt.

1944, és ugyanaz: L'Europe des princes éclairés, 1763—1789. Paris. 1966. *Herbert H. Rowen*: From Absolutism to Revolution. New York. 1963, szövegekkel. *Stuart Andrews*: Eighteenth-Century Europe. London. 1965. *R. W. Harris*: Absolutism and Enlightenment. London. 1967². *C. A. Macartney*: The Habsburg Empire, 1790—1918. London. 1968 (bő visszatekintéssel). *H. L. Mikoletzky*: Österreich, das grosse 18. Jahrhundert von Leopold I. bis Leopold II. Wien. 1967. *Victor-L. Tapié*: The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy. London. 1971. *Maurice Ashley*: A History of Europe, 1648—1815. Englewood Cliffs, 1973. *E. Wangermann*: The Austrian Achievement, 1700—1800. London. 1973, színes, kissé optimista kép; *Perry Anderson*: Lineages of the Absolutist State. London. 1974.

²⁹ E két kérdésre újabban: *H. Balázs Éva*: A parasztság helyzete és mozgalmai, 1780—1787. Századok, 1954, 547—568. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar jobbágypolitikája a XVIII. század második felében. Századok, 1956, 69—125. *R. Pozdolski*: Die grosse Steuer- und Agrarreform Josephs II. Warszawa. 1961. *Lorenz Mikoletzky*: Der Versuch einer Steuer- und Urbarmittelregulierung unter Kaiser Joseph II. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1971, 310—346. *Barta János*: Mezőgazdasági szakirodalmunk a XVIII. században (Bp. 1973), és *uő.*: Das Bauernideal des aufgeklärten Absolutismus in Osteuropa. Acta Universitatis Debreceniensis. Series Hist. XIX. Debrecen. 1974, 15—84.

A szakirodalom szinte egyöntetűen vallja, hogy Mária Terézia egyénileg mindvégig a késő barokk vallásosság híve maradt és idegenül állt szemben a felvilágosodással, és minden új filozófiai és tudományos törekvéssel. A jozefin reformok első szakasza mégis már az ő idejében megindult.³⁰ Régebbi történetíróink egy része ezt úgy magyarázta, hogy Mária Terézia vallásos felelősségérzetből ment bele a felvilágosodás humanitárius jellegű reformjaiba a közegészségügy vagy a paraszti viszonyok terén.³¹ Ilyen értelmű szubjektív nyilatkozatokat tőle valóban idézhetünk. „Lelkiismeretem furdal — írta a királynő Pálffy Miklósnak 1766 elején egy jobbágy-küldöttség meghallgatása után —, ha látom, hogyan bánnak e szegény emberekkel . . . és nem akarom, hogy elkárhozzam egy pár mágnásért vagy nemesért.”³² De az ilyen idézetek legfeljebb csak arra a kérdésre válaszolnak, hogy Mária Terézia egyénileg, szubjektíve miként indokolta, saját ideológiájával összeegyeztethetően azt, amit az adott viszonyok nyomása alatt, felvilágosult politikai vezető garnitúrája javaslatára, mindenképpen meg kellett tennie, és ami a monarchia kormányzatának különböző ágaiban, új államtani vagy közgazdasági elgondolásként mindinkább érvényesült. S így mitsem változtatnak az objektív tényezőknél. Már pedig ilyesmiken múlt, ha a hitbuzgó Mária Terézia és a deista II. Frigyes, a maga cinikus realizmusával, esetleg hasonlóan járt el egy vagy más kérdésben.

Nyilvánvaló, hogy az adott történeti feltételek között, éppen a felvilágosult abszolutizmus időszakában, a mindenkori uralkodó egyénisége, személyisége különösen sokat nyomott a latban. Mégis hiba volna azonban e személyes momentumnak politikai-társadalmi és ideológiai fordulatok előidézésében döntő szerepet tulajdonítanunk. Alighanem közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a fordulat, nagyobb erők nyomása alatt, ily egyéni vonakodás ellenére is érvényesülni kezdhet, illetve, hogy éppen az esedékes fordulat szükséges voltának megérzése, felismerése fejlesztte ki az ösztönző egyéni momentumot az olyan ifjú trónjelölnél, mint amilyen II. József volt. Kifejthetjük persze, a második szakasz magyarázatát keresve, II. József mohó tettvágyának indítékait, személyes tulajdonságait, neveltetését, egyéni felfogását, elveit, amelyeket őszintén, szinte a naívságig komolyan vett, minden cinizmustól és taktikázástól mentesen. De hatását tekintve ez csak annyiban lesz igaz, hogy II. József elősegített, meggyorsított és bizonyos fokig motivált egy olyan, már megindult politikai tendenciát, amelynek tünetei a legkülönbözőbb szektorokban megfigyelhetők, és amely nem az ő paranasszávára kezdett kibontakozni. Persze ezt a tendenciát akkor sem indokolatlan a főszereplőről jozefinizmusnak neveznünk, ha tudjuk, hogy nem ő, illetve nemcsak ő volt egyszerűen a forгатókönyv szerzője is. Mindenesetleg bizonyos, hogy a helyes tájékozódást sokban elősegítette, ha II. József régóta esedékes új, részletes életrajza végre megszületnék. Mitrofanov munkája (1910) óta,³³ amely máig a legalaposabbnak tekinthető, sok új tárgyi és elvi momentum

³⁰ Újabbban: *A. Wandruszka*: Maria Theresia und der österreichische Staatsgedanke. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1968, 174—188. *E. Crankshaw*: Maria Theresia. London, 1969. *Victor-L. Tapié*: L'Europe de Marie Thérèse. Du baroque aux Lumières. Paris, 1973.

³¹ *Eckhart Ferenc*: Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. Klebelsberg Emlékkönyv. Bp. 1925.

³² *Marczali Henrik*: Gr. Pálffy Miklós főkanzellár emlékirata Magyarország kormányzásáról. Bp. 1884.

³³ *P. v. Mitrofanov*: Joseph II, seine politische und kulturelle Tätigkeit. További életrajzi kísérletek: *Ernst Benedikt*: Kaiser Joseph II. Wien, 1936. *Viktor Bibl*: Kaiser Josef II. Wien—Leipzig, 1973. *Paul P. Bernard*: Joseph II. New York, 1968.

halmozódott össze. Az azóta megjelent, bővebb biográfiai kísérletek vagy jellemzések egy része pedig, mint kiderült,³⁴ nem egyszer olyan szövegeket, leveleket is újra használni kezdett, amelyekről Mitrofanov már tudta, hogy nem valódiak. Megbízható egyéni portré híján II. József egyéni jellemvonásai könnyen aszerint alakulnak, hogy egy-egy szerző miként ítéli meg magát a nagy politikai tendenciát. Ha inkább a hagyományos, konzervatív erőkkal szimpatizál, akkor II. Józsefet durva, türelmetlen, erőszakos, kellemetlen, sőt kegyetlen embernek ábrázolja.³⁵ Ha viszont nem annyira azokkal érez, akkor néha esetleg azt találja meglepőnek, hogy II. József nem még gyakrabban vesztí el türelmét, vagy éppen hajlandó lesz, éppen a továbbélő régebbi feudalizmussal összevetve, progresszív vonásait túlbecsülni.

Az uralkodói személyiség és az egykorú politikai irányzatok viszonyához érve egy-két szót kell fűznünk II. Lipót újabb irodalmához is. Legutóbb Benda Kálmán az újabb külföldi kutatások alapján II. Lipót egyéni tehetségéről és felvilágosult politikájáról olyan kedvező képet rajzolt,³⁶ amely, mint írja, történetírásunk, sőt saját korábbi felfogásától is „merőben különbözik”. A korrekcióval lényegében véve egyet kell értenünk. II. Lipót valóban felvilágosult abszolutista uralkodó volt, előbb Toszkána élén (1766—1790), ahol a reformok egész sorát hajtotta végre a közigazgatás, büntetőjog, egyházpolitika, közgazdaság stb. terén, míg közben jó taktikai érzékről s ha úgy tetszik: tapintatról tett tanúságot és mint tudjuk, helytelenítette bátyja módszereit. S e tanulságait hasznosítva felvilágosult abszolutista uralkodó maradt akkor is, midőn 1790-ben a Habsburg monarchia élére került, bár természet szerint lényegesen megváltozott hazai és nemzetközi erőviszonyok között. Wandruszka részletes biográfiája³⁷ azonban, amely e korrekciónak fő alapját képezte, sok pozitívuma mellett kissé túlhangsúlyozta azt, ami egyébként a felvilágosult abszolutizmus taktikusabb módszereivel is ellenkezik: hogy II. Lipót alkotmányos elveket vallott és Toszkánában is ezeket próbálta megvalósítani. Ez a nézet Macartney könyvében már abban a formában bukkan fel, hogy II. Lipót „valódi alkotmánypárti” (genuine constitutionalist) volt, aki hitt Montesquieu hatalom-megoszlási elméletében.³⁸ Blanning könyvében pedig már odáig megy el, hogy II. Lipót egyenesen „csodálta Belgium és Magyarország hagyományos rendjeit”,³⁹ és hogy a rendi politikai szisztéma visszaállítása e két országban, II. József halála után, II. Lipót részéről nem fegyverletétel volt vagy taktika, hanem „azon rendszer kiterjesztése, amelyet Toszkánában ő próbált volt létrehozni”. Ha ez valóban így lett volna, akkor II. Lipótot nem a felvilágosult abszolutizmus, hanem a felvilágosult rendiség fő képviselői közt kellene számon tartanunk.

Közelebbről megnézve azonban a valóság kissé más mutat.⁴⁰ Először is különbséget kell tennünk a fiziokrata „önkormányzati” és a tényleges alkotmá-

³⁴ D. Beales: i. m.

³⁵ E kifejezéseket C. A. Macartney i. m. alkalmazza.

³⁶ Benda Kálmán: A magyar nemzeti mozgalom 1790-ben. Történelmi Szemle, 1974, 197. sk.

³⁷ A. Wandruszka: Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen. 1—2, Wien, 1963. 1965; és előzőleg uő.: Die Persönlichkeit Kaiser Leopolds II. Historische Zeitschrift, 1961. Az alkotmánytervek jelentőségének eltúlzásától óv E. Wangermann: From Joseph II. to the Jacobin Trials. London. 1951.

³⁸ C. A. Macartney: i. m.

³⁹ T. C. W. Blanning: Joseph II. and Enlightened Despotism. New York. 1970, 115.

⁴⁰ Vö. Leon Cheinisse: Les idées politiques des physiocrates. Paris. 1914. Heinz Holldack: Der Physiokratismus und die absolute Monarchie. Historische Zeitschrift, 145. Bd. 1932, 517—549; és uő.: Die Reformpolitik Leopolds von Toskana. Uo. 165. Bd. 1942.

nyos elképzelések között. A fiziokraták (főleg Le Trone, Dupont de Nemours) abból indultak ki, hogy a fejedelmi központi igazgatás nem tud minden részletet áttekinteni, ezért egymásra épülő önkormányzatokat (municipalité) kell segítségül hívnia. Ezek azonban főleg az adott állami igazgatás jobb alátámasztását szolgálták, és csak annyiban hordozták magukban a fejedelmi hatalom korlátozásának gondolatát, amennyiben azon az elven alapultak, hogy az bizonyos határon túl nem képes a dolgokkal foglalkozni. Ilyet valóban bevezetett II. Lipót Toszkánában, fiziokrata tanácsadója, Pompeo Neri segítségével. Más volt a helyzet a valódi alkotmánytervekkel, amelyek kísérleti kidolgozásában a fiziokraták ellenfele, Francesco Maria Gianni támogatta II. Lipótot. Ezekben már valóban szó volt törvényhozói jogokkal felruházandó gyűlésről. Ezek a tervek azonban nem arra irányultak, hogy a fejedelmi hatalmat a rendi erők javára korlátozzák. II. Lipót ugyanis arra gondolt, ha nem is tett rá következetes kísérletet, hogy a hagyományos nemesi rend mellé két további korporatív testület kellene létrehozni, az „artisti stabiliti” és a „possessori” számára. Vagyis politikai befolyást adna a polgároknak és gazdag parasztoknak, abból a célból, hogy jobban ellensúlyozni tudja a nemesség rendi befolyását. S e tervek nem utolsó sorban ezért, éppen a kiváltságosak szívós ellenkezése miatt nem váltak valóra. Még a viszonylag fejlettebb Toszkánában sem. Ezek kétségtelenül „alkotmányos” elképzelések voltak, de olyan formában, amely az adott helyzetben a felvilágosult abszolutizmus érdekével sem ellenkezett közvetlenül. II. Lipót tehát itt is taktikával szeretett volna a rendi ellenfél hátában szövetségeseket keresni. Bizonyos fokig ilyen megosztási taktikával próbálkozott utóbb, 1790-ben Magyarországon is, midőn nem a rendi alkotmány iránti „csodálatából”, hanem az adott erőviszonyok nyomása alatt tett a nemességnek engedményeket.

Magyarázat-e a janzenizmus?

Egy, a közelmúltban meglehetősen divatba jött elmélet szerint az egész jozefinizmus csak a janzenizmus és reformkatolicizmus továbbélése, kibontakozása lett volna. Ezt az elméletet a Berlinben élő, ismert osztrák történész, Eduard Winter fejtette ki, főleg a jozefinizmusról írt, részletes monográfiájában. E műnek első változata, „adalékok Ausztria szellemtörténetéhez” alcímmel, még 1943-ban jelent meg.⁴¹ Az új, kiegészített, átdolgozott változat, amely 1962-ben látott napvilágot, „az osztrák reformkatolicizmus története” alcímet viseli.⁴² E változás, az előszó szerint, azt jelezte, hogy a szerző most elsősorban a reformkatolicizmus jelentőségét igyekezett bemutatni, mivel a jozefinizmust „mindenekelőtt osztrák reformkatolicizmusnak” látja az 1740—1848 közti időszakban. Az alábbiakban a mű ezen újabb változatához kell tehát néhány reflexiót fűznünk. Annyival is inkább, mivel az általa felvázolt elmélet kritikai elemzésével a magyar szakirodalom eddig érdemben nem foglalkozott. Pedig bizonyos hatása hazai szerzőinknél is néhol felfedezhető,⁴³ annak ellenére, hogy maga a munka tulaj-

⁴¹ *Eduard Winter: Der Josefismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs, 1740—1848.* Brunn—München—Wien. 1943. Ennek módosított, részben bővített cseh kiadása: *Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy, 1740—1848.* Praha. 1945.

⁴² *Eduard Winter: Der Josefismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus, 1740—1848.* Berlin. 1962.

⁴³ *Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei.* Bp. 1970, a bevezetőben.

donképpen csak Ausztriával és Csehországgal foglalkozik, és Magyarországot, néhány meglehetősen futólagos utalást leszámítva, kihagyja a téma vizsgálatából. Természetes azonban, hogy szerzőink, ha hazai témáikhoz a jozefinizmus érdemi elemzésére van szükségük, a legújabb, részletes monográfiát veszik kezükbe, amely a Német Demokratikus Köztársaságban látott napvilágot.

Winter helyenként, így a függelékben utal persze arra, hogy a jozefinizmus nemcsak „az osztrák reformkatolicizmus kifejeződéséeként” (357) szemléltető, úgy, mint ő teszi. Sőt egy-egy rövid megjegyzésben odáig elmegy, hogy „a jozefinizmus persze több, mint reformkatolicizmus”, hiszen „nemcsak az ún. felvilágosult abszolútizmus ideológiája, hanem nagymértékben a polgári nemzetévalás kifejezése is Ausztriában” (361).⁴⁴ Ily elszórt kivételektől eltekintve azonban könyve legnagyobb részében elmossa a különbséget a szűkebb, egyházpolitikai jozefinizmus és a tágabb értelemben vett, politikai jozefinizmus között, és a jozefinizmusról általában mint reformkatolicizmusról beszél, az utóbbit pedig megint lényegében azonosítja az igen szélesen értelmezett janzenizmussal. Így azután a jozefinizmus, ebben a perspektívában, az egyház belső reformjára irányuló kísérletek közt kapja meg a maga egyetemes történeti helyét és egyben végső magyarázatát. Winter szerint ugyanis arról van szó, hogy a katolikus egyházban már a XIV—XV. századtól kezdve napjainkig újra meg újra felbukkantak belső reformtörekvések, amelyek azonban az egyház központi, római vezetésének ellenállása miatt végül is sikertelennek bizonyultak (355).⁴⁵ Hogy ez a jozefinizmus, amely így valaminő hosszú lejárátú, időtől s tértől szinte függetlenített, egyházon belüli dialógus egyik fejezetének minősül, miképpen hangolódik össze a nagyon is térhez, időhöz, társadalomhoz kapcsolódó, történeti jozefinizmussal, vagyis a felvilágosult abszolutista ideológiával a Habsburg monarchiában a XVIII. század második felében, az nem egészen világos.

Winter szerint a janzenista, reformkatolikus áramlatok nyugat felől két irányban jutottak el Bécsbe. Az egyik Franciaországból Itálián, különösen Muratori törökvésein át, dél felől érkezett a monarchia fővárosába. A másik közvetlenebb, egyenes úton, Németalföldről került oda. Ez utóbbit elsősorban Gerhard Van Swieten (1700—1772), Mária Terézia Németalföldről áthívott udvari házi orvosa, az udvari könyvtár igazgatója, rövidesen a bécsi egyetem újjászervezője, majd 1758-tól az állami cenzúrabizottság elnöke képviselte. Van Swieten természetesen valóban igen jelentős szerepet vitt Bécs és általában a monarchia felvilágosodásának történetében. Winter elsősorban a janzenista hatás hordozójának tekinti. Szerinte ugyan a janzenizmusnak korábban is voltak nyomai Bécsben, így Savoyai Jenő szimpatizált vele és egy korábbi udvari orvos és könyvtárigazgató: Garelli is „janzenisztikusan” gondolkozott. A valódi kulcsfigurát azonban mégis annyira Van Swietenben pillantja meg, hogy a periodizálást is az ő egyéni életpályájához igazítja: haláláig (1772) tart a jozefinizmus kibontakozása, tér-

⁴⁴ Winter többször is beszél a kapitalizmus fejlődéséről, polgári nemzetévalásról stb. Mivel azonban az utóbbit már 1700 körül említi (24), és Mária Terézia időszakához fűzi azt a megjegyzést, hogy „a feudalizmus válsága feltartóztatathatlan volt” (22), a Habsburg monarchia egykorú tényleges viszonyait tekintve ezek inkább csak kívülről ráakasztott formulák.

⁴⁵ *Eduard Winter: A Habsburg-monarchia reform-katolicizmusa és a felvilágosodás* (MTA Filoz. és Tört. tud. oszt. közl., 1972, 115—123) c., Egerben tartott előadásában még korábról: az V. századból datálja a reformkatolicizmus kezdeteit. Ugyanott tévesen tartja Fessler Ignác Aurélt a jozefin központi szeminárium tanárának, utóbb pedig Fejér Györgyöt, aki a jozefin papnevelő egykori növendékéből a Tudományos Gyűjtemény első, erősen konzervatív rendi nacionalista szellemű szerkesztője lett, „liberális” katolikusnak.

nyerése, attól kezdve pedig uralma (350). Ne térjünk ki arra, hogy e periodizálásnál nem lehet-e jobbat találni. Vizsgáljuk meg inkább Van Swieten szerintünk is igen jelentős életművének konkrét esetében azt, hogy Winter milyen adatokra alapozza elméletét.

Könyvében arról ír, hogy Van Swieten „fiatalkorában . . . a janzenistákkal együtt végigélte üldöztetésüket”. S ez az élmény oly mélyen beléje rögződött, hogy „egész életét annak a feladatnak szentelte, hogy a janzenista egyházi reformot keresztülvigye” (35–36). A valóságban azonban ennek a nagy, személyes janzenista alapélménynek ebben a formában nincs nyoma. Egy újabb biográfia szerzője, F. T. Brechka, aki hősének németalföldi családi, társadalmi hátterét és személyes viszonyait újból behatóan átvizsgálta, arra az eredményre jutott, hogy Van Swieten sokat emlegetett janzenizmusát egyetlen szó vagy adat sem bizonyítja.⁴⁶ Családjával együtt (apja közjegyző volt, nagyapja szücs) a társadalomnak azon elég széles rétegeihez tartozott, amelyek az ortodox, ultramontán katolikusok és a harcos janzenisták két exponált szélsősége közt valamilyen „harmadik erőt”, egy bizonyos semlegességet, a konfliktuson való kívülrőlállást képviseltek, ami egyébként az egyéni vallásossággal, sőt bizonyos janzenista szimpátiákkal is összefért. Van Swietennek persze ismernie kellett a janzenisták törekvéseit, küzdelmeit. Másfél évig tanult Louvainben, ahonnan egykor, a XVII. század első felében, Cornelius Jansenius (1585–1638) yperni püspök egész mozgalma útnak indult,⁴⁷ és ahonnan Van Espen, a belga gallikanizmus kifejlesztője származott. Ezután pedig előbb, 1717–1725 közt mint hallgató, majd utána 1745-ig mint orvos és részben mint egyetemi oktató majdnem három évtizedet töltött Leidenben. E várost olyan többszínű egyházi-vallási együttes jellemezte, amelyben az uralkodó protestáns, kálvinista többség mellett jelentős katolikus kisebbség, az utóbbinak sorain belül pedig ismét ortodox, janzenista és semleges szárny foglalt helyet. Mindebből azonban Van Swieten fejlődését illetően csak az a tanulság valószínűsíthető, hogy a különböző vallási irányzatok együttélése számára megszokottnak, türelmes békéje pedig kívánatosnak tűnhetett, annyival is inkább, mivel ő maga a kisebbségi sorban élő katolikusok közé tartozott. Mint ismeretes, éppen ezért nem kaphatott rendes professzori kinevezést azon az egyetemen, ahol a nemzetközi hírű orvostanár Boerhaave (1688–1738) jeles tanítványa, majd munkatársa, utóbb, jegyzetei alapján, előadásainak kiadója,⁴⁸ és közben egyideig instruktorként az oktatói gárdának tagja volt.

A janzenista szimpátiák eltűlésénél azonban sokkal szembeötlőbb, hogy Winter hallgatással mellőz egy sor tényleges és igen fontos adatot. A teljes igazsághoz ugyanis hozzátartozik, hogy Boerhaave, mint ismeretes, tanítványai és ifjabb kollégái, így az új fizika magyarországi elterjedésére is hatást gyakorló s'Gravesande és Muschenbrook segítségével⁴⁹ a leideni egyetemen a felvilágosodás térhódításában központi szerepet játszó newtonizmus első és fő európai terjesztő központját teremtette meg. E tény jelentőségét külön aláhúzta újabban P. Gay nagy felvilágosodás-monográfiája.⁵⁰ Boerhaave orvostudományi

⁴⁶ Frank T. Brechka: Gerard Van Swieten and His World, 1700–1772. The Hague. 1970.

⁴⁷ A. Gazier: Histoire générale du mouvement janséniste depuis les origines jusqu'à nos jours (1–2, Paris. 1923–1924). F. Claeys Bounaert: L'ancienne Université de Louvain, études et documents. Louvain. 1956.

⁴⁸ Commentaria in Hermanni Boerhaave Aphorismos. 1–5, Leiden. 1742–1772; 6. index: 1776.

⁴⁹ Vö. M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964.

⁵⁰ P. Gay: i. m. II. 1969. 135.

rendszere maga is feltételezte a newtoni kísérleti fizika ismeretét.⁵¹ Egyidőben, 1737-ben, tudjuk, Voltaire is hallgatta Boerhaave előadásait, akkor, midőn Franciaországban Newton visszhangja még meglehetősen gyenge volt. Hiszen Maupertuis fellépése a newtoni eszmék mellett 1732-ben elég elszigetelt maradt, mondhatni az ötvenes évekig. A leideni egyetem, híres botanikus kertjével és fizikai, kémiai laboratóriumaival az új természettudományok egyik fő központja volt, sőt a francia enciklopédia véleménye szerint akkor még a legfontosabb.⁵² Vagyis Van Swieten nem annyira a janzenista egyháziasságot, mint sokkal inkább az angol és németalföldi új, polgári, felvilágosult világméret hozta magával Bécsbe, azon Newton híveként, aki egyébként, mint ismeretes, még maga is vallásos ember volt. S az a néhány honfitársa, akit maga után hívott Bécsbe, megint nem egyházi ember volt, hanem elsősorban jeles természettudós, mint a botanikus és kémikus N. J. Jacquin, aki egyidőben Selmeceen tanított, vagy Anton de Haen, a bécsi orvostanár.⁵³ Van Swieten nemcsak Mária Terézia és férje, Lotharingiai Ferenc, a szabadkőművesség első bécsi pártfogója támogatta, hanem a szabadgondolkodó kancellár, Kaunitz is.

Mindezt kiegészítik és még jobban aláhúzzák azok az újabb eredmények, amelyeket Van Swieten halálának két évszázados fordulója alkalmából az osztrák kutatás hozott napvilágra.⁵⁴ Főleg a bécsi időszakot illetően, amelyről Brechka könyve csak vázlatos képet ad, de részben már a korábbiakat, a németalföldi világ polgárosultságát illetően is. Nemrég került elő Van Swieten és barátja, az ugyancsak volt Boerhaave tanítványból lett cári udvari házi orvos, a portugál zsidó családból származó Antonio Nunes Ribeiro Sanches levelezése 1739—1754 között.⁵⁵ Ebből kitűnik, hogy Van Swieten a bécsi meghívást nem menekülési vágyból, hanem csak sok töprengés után fogadta el, hiszen, mint „petit républicain”, ahogy önmagát nevezte, nem szerette és gyanakvással nézte a címekeket és a feudális udvari életet. A közjó és hasznosság elvét a holland polgári felvilágosodás gondolatkinéséből hozta magával s ezért látta úgy, hogy Bécsben az orvoslás és oktatás terén mindent előlről kell kezdeni (ab ovo incipiendum). Tegyük hozzá, hogy Magyarországon, ahol elsőként szerzett az új bécsi művelődéspolitikai

⁵¹ G. A. Lindeboom: Hermann Boerhaave. 1968.

⁵² J. J. Wolter: De Leidse Universitet in verleden en heden. Leiden. 1965. Heinz Schneppen: Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert. Münster. 1960.

⁵³ Jacob Boersma: Antonius de Haen, 1704—1776; leven en werk. Assen. 1963, amsterdami disszertáció.

⁵⁴ Erna Lesky—Adam Wandruszka (hrsg.), Gerard Van Swieten und seine Zeit. Internationales Symposium veranstaltet von der Universität Wien im Institut für Geschichte der Medizin, 8—10. 1972. Wien—Köln—Graz. 1973. A kötet tanulmányai közül különösen idevág: E. Lesky: Gerard Van Swieten, Auftrag und Erfüllung (11—62); G. A. Lindeboom: Gerard Van Swietens erster Lebensabschnitt, 1700—1745 (63—79); Christian Probst: Gerard van Swieten als praktizierender Arzt und als ärztlicher Forscher (80—92); Grete Klingenstein: Van Swieten und die Zensur (93—106); E. Lesky—E. Rohl: Schrifttum zu Leben und Werk Gerard Van Swietens (181—194).

⁵⁵ A levelezést 2 kötetben, Van Swieten 33 levelével, Bécsben az Österreichische Nationalbibliothek őrzi. Ugyanott található Van Swieten gyorsírási jegyzetei is Boerhaave előadásairól. Van Swieten közegészségügyi beadványai nagyrészt elpusztultak a Justizpalast égésekor 1927-ben. A Haus-, Hof- und Staatsarchivban van Van Swieten katonatiszt dédunokájának családi iratok alapján készült kézirata a XIX. század második feléből. Egydius Frh. van Swieten: Gerhard van Swieten als Gelehrter, Arzt, Staatsmann und Mensch (Suppl. Nr. 1023—W. 1012). A régebbi irodalomból még említhető: W. Müller: Gerhard van Swieten. Biographischer Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Österreich (Wien. 1883). A. Fournier: Gerhard Van Swieten als Zensor. In: Studien und Skizzen (I. Prag—Leipzig, 1885), valamint D. Jacoby cikke (Allgemeine Deutsche Biographie 35. Bd. 265—271).

törekvéseknek híveket, hatása ugyancsak elsősorban az oktatásügy és a tudományok terén, és nem egyházi vonatkozásban érvényesült. Részint az általa újjászervezett bécsi egyetem magyarországi hallgatói, orvosok, természetkutatók körében. Részint, utóbb, a magyarországi felsőoktatás ugyancsak általa megkezdett korszerűsítése nyomán. Az 1769-ben alapított új, nagyszombati, majd budai, illetve pesti orvostudományi akadémia volt tanítványai nevelték az ifjabb nemzedéket. Kollár Ádám, a jezsuita rendből kilépve, az ő pártfogásával került bécsi pozícióba és a felvilágosult abszolutizmus hívei közé. De a református Weszprémi István is az ő biztatásával fogott népfelvilágosító orvosi irodalmi munkásságához Debrecenben.⁵⁶

Mindez persze, ismételjük, összefért Van Swieten egyéni vallásosságával, amely nélkül nem lehetett volna Mária Terézia bizalmas tanácsadója. Az is nyilvánvaló, hogy a Habsburg monarchiában, ahol az államot egy egész sor fontos területen, a cenzúrától az oktatásügyig, valóságosan emancipálni kellett az egyház, s főleg a jezsuiták uralkodó befolyása alól, minden ilyen reformkísérlet szükségképpen az egyházi hatalmi pozíciók védelmezőinek ellenállásába ütközött, és így akkor is az egyház kérdését vetette fel, ha egyébként nem abból indult ki. Az újabb kutatás szerint Van Swieten eleinte nem is volt kifejezetten a jezsuiták ellensége Bécsben, hanem csak akkor fordult ellenük, amikor bizonyosodott arról, hogy monopol-helyzetükkel együtt az elmaradottságot védelmezik.⁵⁷ A jezsuita-ellenesség tehát megint csak nem a janzenista beállítottság biztos ismérve volt, hiszen többféle motívumból származhatott.⁵⁸

Ezek után tehát aligha mondható, hogy Van Swieten szerepének konkrét esetében Winter elmélete megnyugtatóan pontos és alapos forrásbázisra épült volna.⁵⁹ Felmerülnek azonban az elmélettel kapcsolatban elvi kérdések is.

Tekintve, hogy az új programért mindenekelőtt a jezsuiták és a régi egyház ellen kellett küzdeni, a közös antijezsuita fronton valóban egymás mellé kerültek a felvilágosult állami törekvések világi hívei és az egyházon belüli ellenzékiek: más szerzetesrendek, vagy a világi papság tagjai, és az egyház belső korszerűsítésének régebbi és újabb típusú hívei, így a janzenisták. Ebből azonban még nem következik, hogy a XVII. század első feléből származó janzenizmus azonos lett volna a XVIII. századi felvilágosodással. A janzenizmus az egyházon belül, annak belső reformja érdekében keletkezett. A skolasztika, a barokk külsőségek, a jezsuita hatalmi politika és türelmetlen formalizmus helyett őszinte, bensőséges, elmélyült vallásosságot hirdetett és egyben a hívők gyakorlati, reális ismereteinek szükséges voltára is felfigyelt. A XVII. század folyamán, még mielőtt a vallás nagy gyűjtő burka felszakadt volna, hogy kiváljanak belőle a felvilágosult művelődés különböző laicizálódó ágai, először a különböző felekezeteken belül jött létre egy olyan változat, amely az ortodoxiától eltérően már új igényeket: átértettebb vallásosságot, de egyben reálisabb, világiasabb igényeket is

⁵⁶ *Weszprémi István*: Kisdied gyermekek nevelésekről való rövid oktatás (1760) c. könyve Van Swieten ajánlásával látott napvilágot. E kapcsolat egyes mozzanataira ld. újabban: *Éva H. Balázs*: Van Swietens Ideen und die ungarische Gesellschaft. A fent id. kötetben: Gerard van Swieten und seine Zeit. Wien 1973, 154–163.

⁵⁷ *E. Lesky*: i. m. 23.

⁵⁸ *Vö. Peter Hersche*: Gerard van Swietens Stellung zum Jansenismus. Internationale Kirchliche Zeitschrift, 1971, 33–56; és *uő.*: War Maria Theresia eine Jansenistin? Österreich in Geschichte und Literatur 1971, 14–25.

⁵⁹ Furcsa, hogy a legismertebb és máig legalaposabb II. József-életrajz szerzője: Mitrofanov neve végig Mitrofanov formában szerepel (100, 112, 201, 362).

képviselt. Hyenféle változat volt az evangélikus egyházban a pietizmus, a katolikusban pedig a janzenizmus, amely a XVII—XVIII. század fordulóján Magyarországon még nagyon is korszerű törekvések hordozója volt, de amelyen a vallás burkából már kilépő felvilágosodás természet szerint mindinkább túlhaladt. A janzenizmus nem az egyház visszaszorításán, hanem éppen ellenkezőleg: belső erősítésén fáradozott.⁶⁰ A felvilágosodás viszont az egyházon kívüli, laicizáló mozgalom volt, az egyház visszaszorítása, hagyományainak megkérdőjelezése, és azon tolerancia érdekében, amelyet a dogmák iránti közömbösség jellemez. A janzenizmusról elmondható, hogy a régi elleni küzdelmével hozzájárult az új sikerének előkészítéséhez, és hogy a vele érzők közül egyesek utóbb valóban tovább jutottak a felvilágosodás felé. De nem mondható el róla, hogy azonossá vált volna a felvilágosodás bármely változatával. Voltaire a janzenistákat is ellenfélnek tartotta, sőt bizonyos fokig veszélyesebbnek. S egy alkalommal, 1761-ben azt a nem nagyon ízléses kijelentést tette, hogy az utolsó jezsuitát az utolsó janzenista beleivel kellene megfojtani. II. József, mint tudjuk, egyénileg vallásos maradt. De az egyházpolitikai jozefinizmus fő célja sem a vallásos életnek janzenista értelemben vett belső megújítása volt, hanem az egyháznak a felvilágosult abszolutista állam követelményeihez való hozzáigazítása. A janzenizmus a jozefinizmusnak valóban előkészítői és elemei közé tartozott, de csak más komponensekkel együtt, egy olyan egészen belül, amely az előzményektől már különbözik. A janzenista mozgalom Franciaországban kemény küzdelmek során alulmaradt, de sokfelé szétágazott, folytatódott, mindenütt a pápai centralizmus és a régi egyházi rendszer ellenfelei köztelve szimpátiára. A hosszú út során, amelyet térben és időben tett nyugatról kelet felé, maga is módosult, bővült, változott, hasonló jellegű egyházi reformtörekvésekkel, sőt bizonyos felvilágosodási elemekkel is összeszővődött, és így más motívumokkal, szálakkal együtt beletorkollott abba az 1760-as évekre kibontakozó, elég sokszínű, összetett, de mégis *egy* fő irányba mutató reformkatolicizmusba, vagy „katolikus felvilágosodásba”, amelyben a jozefin egyházpolitika használható szövetségest látott a Habsburg monarchia különböző országaiban Belgiumtól Lombardiáig. Ez a mozgalom ugyanis az egyházat belülről igyekezett közelíteni az új célok és az új, állami követelmények felé, mialatt saját hangsúlya is áttolódott a belső devócióról az új egyházpolitika irányába. Ez teszi érthetővé és természetessé Van Swieten kapcsolatát az egyházi reformtörekvések oly bécsi vezetőivel, mint mások közt A. S. Stock, a teológiai kar igazgatója volt.

Ferdinand Maass egy hatalmas forráskiadványban nagyrészt a régi, jezsuita álláspont szemszögéből ítélte el a jozefinizmust, mint amely az egyházat az államnak alárendelte és szolgaszerepre szorította.⁶¹ Winter láthatólag ezzel szemben próbálta azt bizonyítani, hogy maga az egyházi „reformkatolicizmus” igyekezett a jozefinizmus útján önmagát reformokkal korszerűsíteni. Amiben van is bizonyos igazság. A két egymással ellentétes felfogás azonban egyben mégis találkozik: abban, hogy a történelem mozgásában valami módon mindkettő eltúlozza az egyház szerepét. Emeljük ki éppen ezért határozottan, hogy a felvilágosodás a Habsburg monarchiában sem az egyház valaminő önmozgásának, belső megújulásának terméke volt, amely azután az egyházból kifelé hatva meg-

⁶⁰ F. Wehrl: Der „neue Geist”. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1967, 36—114.

⁶¹ F. Maass: Der Josefinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich, 1760—1850. 1—5. Wien. 1951—1961.

változtatta a társadalmat és az államot. Hanem ellenkezőleg: a társadalom és az állam lépett új szakaszba, a kibontakozó jozefinizmus jegyében, és ennek hatása erősítette meg az egyházon belüli reformista tendenciákat, ez alakította át az egyházat. Nem az egyház mozgatta a társadalmat és az államot, hanem fordítva.

Magyarázat-e a libertinizmus?

Egy másik, régebbi felfogás nem az egyház kebeléből eredeztette a bécsi felvilágosodást, hanem ellenkezőleg: az egyházellenes francia szabadgondolkodásból, amelyet azonban alapjában véve a libertinizmussal azonosított. Szekfű szerint a „döntő változás” a magyarországi felvilágosodás terén azon főurak és nemesek köréből indult ki, „akik Bécsben a francia felvilágosodás termékeivel megismerkedtek”.⁶² Szekfű így jellemezte ezt a bécsi központot: „Bécs udvari köreiből a francia felvilágosodás terjedése az 1750-es évek elején veszi kezdetét, amikor Kaunitz, párisi követsége alatt, szkeptikus és ateista, a test és lélek teljes ’felszabadulását’ valló szalonokba jár, s azok életével a kíséretében levő osztrák főúri fiataliságot is megismerteti. Bécsbe visszatérve ő teszi divatossá Voltaire és az enciklopédisták deizmusát, tekintélyellenességét, az Egyház elleni közömbösséget, sőt ellenszenvet, a francia színházat és a francia rokokónak könnyelműségét, léhaságát és egész erkölcsi feloldottságát”. Ezt Mária Terézia — olvassuk tovább — kétségbeesve nézte, de nem tudta megakadályozni. Osztrák főnemesség divatból Párisba jártak. Voltairet vagy Rousseaut udvariaskodó levelekkel keresték fel, vagy éppen meglátogatták, mint az ifjú Ligne herceg, s otthon francia könyveket olvastak, a fontosabb művektől „a legdurvább érzékiséget tápláló, frivol francia regényekig”. A bécsi főúri szalonok „nem hittek többé sem Istenben, sem erkölcsben”, a vallásnak legfeljebb „külső gyakorlatait” végezték el a sok fényűző estély, kerti ünnepély, divatos passzió között. Ebbe az új bécsi életbe kapcsolódtak bele a magyar kancellária és az udvar körében élő magyar főúri családok is, a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek. S mindenekelőtt azok az ifjú főnemesség, akik a Teréziánumban vagy a bécsújhelyi katonai akadémián tanultak, majd pedig hazatérve magyarországi birtokaikon is „a francia felvilágosodásnak egész kis gócpontjait” hozták létre. Gr. Csáky István három bécsi tanulóév után 1763-tól kezdve Szepes megyei birtokán rendezett be rokokó kertet, Sanssoucit, homonnai kastélyában szalont tartott és feleségével, gr. Erdődy Júliával „a bécsi viszonyokat is megszegyenítő, szabados francia életet” élt. Tegyük hozzá, hogy az ilyen jelenségek sora más példakkal is megtoldható. Gr. Fekete János (1741—1803), Mária Terézia egyik frissen főnemesített alkancellárjának fia, aki a savoyai lovagi akadémia és a Teréziánum növendéke volt, élete végéig, mint „magyar voltairiánus”, fiatal éveinek e bécsi rokokó éveire emlékezett.⁶³ Egy „kozopolita” könyvében negyed évszázad múlva is e léha nagyúri társaságról festett „életképet”, kacér, „soha nem vénülő” asszonyairól (*Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne*, 1787). Egy másikban pedig, egyebek közt, azokat a gáláns francia verseit közölte, amelyeket egykor e hölgyekhez írt (*Mes rhapsodies*, 1781). Ezeket közben, kéziratban, Voltairenek is megküldte volt, barátja: Ligne herceg példáját követve, ismeretlenül, egy távoli garnizonból, több ízben is száz-száz butélia tokaji megszépítő kíséretében. E levelezés során,

⁶² Szekfű Gyula: Magyar történet. V. Bp. 1935, 24—25.

⁶³ Morvay Győző: Galánthai gr. Fekete János. Bp. 1903.

1767—1769 között, Fekete védelmébe vette Kaunitzot és Ausztriát, azzal, hogy már ott sem oly erős a jezsuiták uralma, majd arról írt, hogy a „hunok” is tárt karokkal fogadnák Voltaire eszméit, ha nem volnának eltiltva tőlük. De aztán a ferneyi agg is behunyta szemét. Az öregedő, nyugtalan tisztpedig, akit konfliktusai, adósságai és az ezredpénztár kibogozhatatlan hiányai miatt II. József, a hajthatatlan, a nehezen megadott tábornoki ranggal a szolgálatból végképp menesztett, végül résztvett a II. József elleni szervezkedésben, majd 1790 nemesi-nemzeti mozgalomát támogatta, a klérus harcos ellenfeleként, de a nemesi jogokért is kiállva.

Ez a franciás, bécsi főnemesi, udvari élet, a maga rokokó vonásaival vagy éppen libertinizmusával, valamint szétsugárzó hatásával kétségkívül a szerep-pel bíró faktorok közé tartozott, elsősorban ami a régi hagyományok és a vallásos világnézet fellazítását illeti. De mégsem volt azonos a felvilágosodással, és azon belül a jozefinizmussal sem. Az a bécsi világ, amelybe Fekete mindig visszavágyott, 1765 előtt élte fénykorát. Nem a lényeges alapmotívum, nem a fő magyarázat, hanem előjáték volt csupán,⁶⁴ amely után és amellyel részben szemben is jött a felvilágosodás igazi bécsi változata, az első a már említett tendenciák sorában. Gáláns mulatságok helyett II. József pedáns puritanizmusával. Az udvari spanyol és olasz, majd francia nyelv és színpad helyett a frissen, alulról felemelkedő német nyelvvel és irodalommal, amelyet a már lassan megerősödő osztrák-német burzsoázia élén az új, állami bürokrácia képviselői és egyben a Habsburg felvilágosult abszolutizmus fő ideológusai is pártfogoltak.

A felvilágosult rendiség kezdetei

A felvilágosult abszolutizmusról igen sokat írtak. Szerzőink, igaz, főleg az újabb időkben, a nemesi felvilágosodást, vagy éppen a nemesi reformizmust is elég gyakran emlegették. Nem igen vetették fel azonban azt a kérdést, hogy a második változat esetében, amelyet mi felvilágosult rendiségnek nevezünk, mennyiben beszélhetünk egy olyan önálló modellről, amelynek meghatározott, saját jellemzői vannak. Otto Hintze, aki a rendi alkotmányok tipológiái, összehasonlító vizsgálatát majdnem félszázaddal ezelőtt elkezdte, megalapította, hogy a rendiség európai jelenség, amely azonban kissé eltérő változatokban érvényesült a kontinens különböző részein.⁶⁵ Európa azon központi vidékén, amely nagyjából az egykori Karoling-birodalom területének felelt meg, a régebbi két-kamarás rendszert a XV. század óta a három kuriás rendszer kezdte felváltani és a központi hatalom erősödött. Európa „peremországaiban” viszont, amelyek

⁶⁴ A libertinizmus mint átmeneti jelenség funkciójára újabban: Nagy Péter: *Libertinage et révolution*. Bp. 1972, kny. Acta Litteraria.

⁶⁵ Otto Hintze: *Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes*. Historische Zeitschrift, 143. Bd. 1931, 1—47; új kiadása: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. Göttingen. 1962², 120—139. A rendi országgyűlések jellemzése újabban országok szerint (magyar vonatkozásban Bónis György közreműködésével): *Dietrich Gerhard* (red.), *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*. Göttingen. 1969. A rendiség és az abszolutizmus dialógusa az egykorú Európa különböző tájain sok további kérdést is felvet. Érdekes jellemzést nyújt erről, összefoglalás keretében, *R. R. Palmer*; *The Age of Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760—1800*. I. Princeton. 1959, 1969². Mi azonban itt most csak azt a polarizálódást vizsgáljuk, amely a felvilágosodás időszakában a kelet-közép-európai, közelebről a lengyel és magyar rendiségben megfigyelhető.

közé egykor még Anglia is beletartozott, a kétkamarás rendszer folytatódott és vele a helyi, rendi önkormányzatok szervezete. Ez állt Kelet-Közép-Európára is, ahol a központi, fejedelmi hatalom helyett a rendi hatalom erősödött. Azzal a kérdéssel azonban Hintze sem foglalkozott, hogy a XVIII. század folyamán e rendiségnek, főleg éppen Kelet-Közép-Európában, volt-e valaminő olyan korszerűsítő, megújulási tendenciája, amely, mint új képlet a régebbi általánosan belül, ugyancsak tipológiai vizsgálat tárgyát képezheti. Akadályozta a kérdés helyes felvetését a *thèse royale* és a *thèse nobiliaire* késői híveinek vitája és elfogultsága is. A fejedelmi, központi hatalom történelmi szerepét hangsúlyozó szerzők a késői rendiséget, retrográd vonásai miatt, a maga *egészében* negatívumnak tekintették és eleve valószínűtlennek tartották, hogy belőle a felvilágosodás időszakában, kisebb vagy nagyobb mértékben, olyan új törekvések is kibontakozhattak, amelyek esetleg külön figyelmet érdemelnek. A *thèse nobiliaire* későbbi hívei pedig, akiknek száma a magyar történetírásban, érthető módon, általában nagyobb volt, ha lehet, még kevésbé bizonyultak alkalmasnak az új és a régi jelenségek ilyen megkülönböztetésére. Az ő szemükben ugyanis a régi típusú késő rendiség is eleve helyes, nemzeti érdeket képviselt, negatívumokért bírálni, elvetni azt sem lehet, a rendiség történelmi funkciója tehát a maga *egészében* pozitívnek tekinthető. E kétféle általánosítással szemben a helyes eljárás nyilvánvalóan az, ha éppen azt próbáljuk megállapítani, hogy valóban volt-e valami új jelenség, s ha volt, miként kezdődött és a régitől miben különbözött.

A történetet egy negatívum rögzítésével kell kezdenünk. Az 1764/65-i országgyűlés konfliktusából kitűnt, hogy a felvilágosult rendiségnek akkor még nyoma sem volt található. Az udvar kísérletet tett arra, hogy a szándékolt reformokat Magyarországon a magyar rendi vezetők közreműködésével, a hagyományos kompromisszum szellemében indítsa el. Ebben javaslatokkal, kiadványokkal már a felvilágosult abszolutizmus első hazai hívei is segítségére voltak. Gr. Pálffy Miklós (1708—1773) mellett, aki előfutárként, mint kancellár, már 1758-ban javasolta a nemesek és papok bizonyos fokú megadóztatását, a jobbágyok védelmét, az erőszakos valláspolitikai felszámolását és a hazai terménykivitel szabaddá tételét,⁶⁶ most néhány fiatalabb közép-nemes-hivatalnokot kell itt elsősorban említenünk, aki csak utóbb, további pályafutása során nyert főnemesi címet. Ilyen volt Festetich Pál (1725—1782), a későbbi hercegi család őse, aki Bécsben, majd Gottsched tanítványaként Lipcsében tanult. 1764-ben, mint kancelláriai tanácsos, ő dolgozta ki az adózásra és úrbéri szabályozásra vonatkozó javaslatokat. Van kutatónk, aki benne keresi névtelen szerzőjét annak a röpiratnak is, amely az ország „megreformálásának” módjait fejtegette az országgyűlés küszöbén.⁶⁷ Ilyen volt azután Niczky Kristóf (1714—1787) kancelláriai tanácsos is, aki nemzetközi jogi és államtani kérdésekkel foglalkozott, majd utóbb II. József magyarországi jobbkeze lett. Benzur József (1728—1784), ekkor a pozsonyi, utóbb a késmárki evangélikus liceum rektora, aki minden jel szerint nagy szerepet vitt a hazai jozefinista ideológia és történetiszemlélet kialakításában, és aki Hajnóczy Józsefnek is tanára volt, most egy politikai iratban azt fejtegette, hogy a magyar király központi hatalmát jog szerint nem korlátozta és nem is korlátozhatja érdemben a rendiség. A konfliktus központjában azonban ekkor a trencsényi szlovák nem-nemes családból származó Kollár Adám

⁶⁶ Marczali H., i. m. (1884).

⁶⁷ *Csizmadia Andor*: Egy kétszázéves alkotmány- és reformtervezetről. Állam és Igazgatás, 1965, 836—844.

Ferenc (1718—1753) állt, aki volt jezsuitából Van Swieten támogatásával került a bécsi udvari könyvtár élére, és mint jogtörténész és tudományszervező a kormányzat egyik bizalmas tanácsadója lett. Egyik munkájában ugyanis, amely az országgyűlés előkészületei idején látott napvilágot, nagy apparátussal bizonygatta a magyar királyok jogát arra, hogy az egyházi rendet az állam érdekeinek alárendeljék, és adózásra, katonaállításra kötelezzék.⁶⁸ Az akció éle első-sorban a klérus ellen irányult, mert az látszott könnyebb ellenfélnek. Kollár azonban kemény szavakkal bírálta a nemesi kiváltságokat, a jobbágyok elnyomott helyzetét és Werbőczy Hármaskönyvét is. A rendek persze felháborodva követelték a „gyalázatos” könyv megégetését, szerzője száműzetését.⁶⁹

Az udvar kísérlete balsikerral végződött. A rendek, nagy ellenkezés után, emeltek ugyan valamit a hadiadón, de teljes mértékben elzárkóztak attól, hogy a nemesség vagy a klérus akár önkéntes vállalásként is adót fizessen. Elzárkóztak a rendek a nemesi insurrectio átszervezése, valamint a jobbágyviszonyok szabályozása elől is, sőt sérelmesnek tekintették, hogy az udvar magához rendelte a hangsúlyos jobbágypanaszok ügyében hozott úriszéki döntéseket. Rendi felfogás szerint ugyanis a földesúr és a jobbágy viszonya olyan magánjogi kap-

⁶⁸ De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae. 1764. Vö. *Csizmadia Andor*: Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. *Adam Kollár contra Status et Ordines. Jogtudományi Közl.*, 1964, 214—227. *Arató Endre*: A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a XVIII. században. In: *A nemzetiség a feudalizmus korában*. Bp. 1972, a nemesi felfogás több jellemző vonásának kiemelése mellett éppen a bécsi gazdaságpolitikára hivatkozva minősíti hibának, ha az egykorú rendi ellenkezésben nem látjuk meg „a polgári fejlődés felé is mutató momentumokat”. Mi ezt a nézetet ebben a formában nem tudjuk osztani, mert a bécsi gazdaságpolitikáról és az 1764 körüli nemesi reagálásról szóló, hagyományos felfogást sem egészen osztjuk.

⁶⁹ *Horváth Mihály*: Az 1764-i országgyűlés története. In: *Kisebb történelmi munkái*. I. Pest. 1868, 375—422 (első kiadása: 1846), valamint *Szalay László*: Kollár Ferenc mint publicista. In: *Publicistai dolgozatok*. I. Pest. 1847, még alaposan tisztában lévén a hazai feudalizmus jellemzőivel, az általuk is elmaradottnak tartott, régi rendiséggel szemben foglaltak állást. Újabbak viszont, sajátos módon, ennek éppen ellenkezőjét kísérlete meg *Dümmerth Dezső*: Mária Terézia és a magyar nemesség. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974, 367—399. Az egyik oldalon ugyan éppen ő érdekesen bizonyítja, hogy a XVIII. századi nemességet mennyi szál fűzte a középkorhoz: még Pest megyében is kb. 100 birtokos család közül 58 hivatkozhatott 1526 előtti birtokjogra, nem is szólva a Kézai—Thuróczy—Werbőczy hagyomány uralmáról a nemesi tudatvilágban, — a másik oldalon viszont ezt a régi típusú hagyományt nemcsak pozitívnak tartja (Werbőczy „a nemzeti függetlenség történeti jogokból való értelmezéséhez” egyengette az utat), hanem a felvilágosodás korában is korszerűnek, főleg „Rousseau gondolataival való hasonlósága” (!) miatt. Kollár könyve szerinte a „magyarok feletti önkényuralom” igazolását célozta, egy olyan „titkos történetírói kör” részéről, amely „a szabad, független múltnak még az emlékeit is elveszi a magyaroktól”. Hogy az ilyenféle történetfelfogás nemcsak a felvilágosulatlan rendiséggel, hanem főleg újabb és ugyancsak vajmi kevésbé korszerű nézetekkel azonosul, azt jellemzően mutatja a szerző egy másik idevágó tanulmánya: *Dümmert Dezső*: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar—Habsburg viszony tükrében. *Kollár Ádám működése. Filológiai Közöny*, 1966, 391—413. Ebben az egyik oldalon ismét érdekesen kimutatja, hogy Herder ismert (s utóbb korrigált) peszsimista jóslata a magyar nyelv jövőjét illetően Schlözer közvetítésével valóban Kollár Oláh Miklós-kiadásának egy hasonló jellegű megjegyzésére megy vissza, amely arról beszél, hogy a magyarok az (akkori) ország népességének „csak kisebb részét alkotják”. Ebből kiindulva azonban odáig megy el, hogy ezzel „indult útnak Kollár külföldi missziója”, amely „egészen 1918-ig”, a Monarchia és Magyarország „felbomlásáig vezetett”, mivel a „pánszláv faji eszme” úttörőjeként, Bécs által vakon felhasználva fordult a „magyarság ellen”. Minden egyébtől eltérően a soknemzetiségű Magyarország és a Habsburg-monarchia belső társadalmi, nemzeti, politikai konfliktusait a XIX—XX. században, vagy éppen „felbomlását” talán mégis különös volna ily mértékben a bécsi udvari könyvtár vezetőjének egy 1763-ban leírt lábjegyzetére visszavezetni. E felfogást helyesen bírálta (és Kollár hungarus és azon belül szlovák öntudatát tisztázta) *Sziklay László*: A „hungarus”-probléma és Kollár Ádám. *Filológiai Közöny*, 1967, 227—229.

csolat volt, amelybe a kormányzat, az állam semmi beleszólással nem bír. A régihez ragaszkodás fejeződött ki nagyrészt még olyan megnyilatkozásokban is, amelyekben első pillanatra hajlamosak volnánk valami új kezdeményt felfedezni, mivel az új osztrák vámrendszert sérelmezték. Ugyanis ezek sem a gazdasági egyenlőtlenség előre mutató felszámolását, hanem inkább csak korábbi, kényelmesebb formájának visszaállítását célozták. A nemesség politikai álláspontját, a felzúdulást jelző pasquillus-áradat mellett, egy névtelen röpirat (*Vexatio dat intellectum*, 1764) fejezte ki, amelyet Richwaldszky György prépost, gr. Barkóczy Ferenc esztergomi érsek bizalmas titkára írt.⁷⁰ Eszerint a helytartótanácsot ezentúl az országgyűlésen kellene választani s így ez, mint rendi szerv, a kiváltságokkal ellentéző királyi rendeleteket félretenné. A szuverenitás ugyanis megoszlik az uralkodó és a rendek között. A király princeps ugyan, de csak saját birtokán földesúr, tehát tulajdonképpen lopás, ha az ugyancsak saját birtokkal rendelkező nemeseiktől adót akar beszedni. A szerző előtt láthatólag a régi típusú lengyel nemesi respublica példája állt.

Barkóczy érsek és gr. Batthyány Lajos nádor, a rendi politika két fő alakja, mindeddig a Habsburg udvar buzgó, bizalmas híve volt. Vajon a kiváltságokat védve lett egyszerre most a nemzeti önállóság bajnoka? A papi és nemesi adózás annyira nem a nemzeti önállóságot fenyegette, hogy utóbb haladó hazai programok valódi nemzeti követeléseivel összefüggésben még határozottabban felerősült. Az új itt most csak az volt, hogy a XVIII. század biztonságosabb évtizedei során megerősödött főbb nemesség megnőtt, öntudatosabb igénnyel tudta a rendi „nemzet” régi álláspontját képviselni. Irodalomtörténészeink már rámutattak,⁷¹ hogy a nemesség ekkor még e megnőtt öntudat természetes következményeként igyekezett saját anyanyelvét is jobban érvényesíteni, de olyan tartalommal, amely a felvilágosodástól még érintetlen maradt. Így lehetett Barkóczy az egykorú magyar nyelvű irodalomnak mecénása is.⁷² De még abban a szellemben, ahogy Franz Wagner többnyelvű frazeológiai szótárának Nagyszombaton megjelent átdolgozója írta, midőn a „decrevi me philosophiae dare” kifejezést akarta visszaadni: „feltét szándékom az, hogy a világi bölcsességet, avagy a természet-vizsgáló tudományt (vajha! valaha az *úri magyar nyelven*) megtanuljam”.⁷³ Ez még az „úri” nyelv, és nem a felvilágosodás értelmében vett nemzeti nyelv programja itt.

⁷⁰ *Concha Győző*: A Vexatio dal intellectum c. röpirat 1765-ből. Századok, 1880, 590. I. Szerzőjére: *Borovi János*: A XVIII századi magyar egyházmegye-szervezés ismeretlenje. Vigilia, 1967, 157—160.

⁷¹ A magyar irodalom története. II. Bp. 1964, 510—511. *Tarnai Andor* szövege.

⁷² Újabbán *Bitskey István*: Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás. In: Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974, 333—365, kissé talán túlzottan is lelkesen fedezi fel Barkóczy kulturális tevékenységének különböző, valóban figyelmet érdemlő momentumait, — bár nem említi, hogy az oktatásügy terén, amelynek felső irányítását Mária Teréziától szintén ő kapta meg, Barkóczy a protestáns iskolák elnyomására irányuló javaslatokon túl nem sokat produkált. Ilyenkor döbbenünk rá arra, hogy milyen siralmas kép élhet köztudatunkban a XVIII. századi Magyarországról, ha ily lelkes csodálkozással kell azt a kulturális színvonalat felfedezni, amely többé-kevésbé természetes volt egy olyan század közepi főnemes főpap esetében is, aki egyébként nem lépte túl, mert nem lépte túl a régi rendiség korlátait a felvilágosodás irányában. Vegyük végre tudomásul, hogy Magyarország nem volt barbár ország, még azok oldalán sem, akiknek retrográd vonásait egyébként utólag élesen bíráljuk.

⁷³ *Franz Wagner*: *Universae phraseologiae latinae corpus. Tyrnaviae 1750* (az eredeti kiadás: 1718). A magyar átdolgozásban, illetve annak ellenőrzésében szerepe volt Faludi Ferencnek, aki, mint tudjuk, gr. Batthyány Lajos udvarához állt közel. Vö. *Szily Kálmán* (Magyar Nyelvőr 1888, 307—314), ill. *Kármán Mór* (Irodalomtörténeti Közlemények 1891, 51—57) közleményeit.

Az udvar levonta a tanulságokat: ezentúl nem hívott össze országgyűlést egészen 1790-ig, ezzel megnyitva a felvilágosult abszolútizmus hazai időszakát. Rendeleti úton hajtotta végre az úrbéri szabályozást (1767), valamint az oktatásügyi és igazságszolgáltatási reformokat. A régi rendiség, a maga nagy tehetetlenségi nyomatékával, megvédte kiváltságait, de egyben mozgásképtelenné tette önmagát. Ahhoz, hogy újra versenyre tudjon kelni, át kellett alakulnia: egy olyan új tendenciával bővülnie, amely felvilágosult rendiséggé próbálja fejleszteni. S ez nem ment gyorsan. A felvilágosult rendiség eljövendő képviselői jódarabig még a felvilágosult abszolútizmus műhelyében sajátították el az új motívumokat. A horvát Skerlecz Miklós 1770-ben még a kormányzat reformjait magasztalta azzal, hogy a „feudális kormányrendszer” (systema... gubernii feudalis) helyett, amelyet ő láthatólag a felvilágosult abszolútizmus *előtti* stádiumhoz kapcsol, most már a „közboldogság” szempontja érvényesül.⁷⁴ A szogalom egy másik későbbi vezéralakja, gr. Forgách Miklós pedig, aki lipcsei egyetemi évek után kormányzóként szolgált, majd Debrecen királyi biztosa lett, 1777-ben Nyitra főispánjaként az udvar megbízásából vállalta, hogy az úrbéri rendeletet végrehajtatja egy olyan megyei nemességgel, amely ennek sok „lárma és illetlen kifejezések” közt mindedig ellenállt. Igaz, hogy Forgách, magyar nyelvű beiktatási beszédében, már emlegette, hogy mily nehéz „egy vármegyének dolgait mind a fejedelemnek, mind az országnak meglegedése szerint intézni”, és hogy ő a nemesi szabadságokhoz ragaszkodik, de azt is, hogy a „szegény adózó népet” meg akarja óvni a „szorongatásoktól”.⁷⁵ Hajnóczy, aki ekkoriban éppen Forgách titkára volt, 1780-ban azt írta, hogy nála, részben franciás könyvtárából, „de részben példájából” tanulta meg „az igazságosság igazi alapelveit”.⁷⁶ Ez az a pont, ahol a nemesi felvilágosodás már önálló, saját útjának elágazásához ér.

Valóban: az 1770-es évektől kezdve bukkantak fel a nemesség körében olyan felvilágosult törekvések, amelyek a felvilágosult abszolútizmus irányzatától már előbb-utóbb eltávolodtak. A jelenség gazdasági-társadalmi összefüggéseire, arra, hogy a nemesség bizonyos elemei a bontakozó árutermelés új problémáiban váltak érdekeltté, főleg H. Balázs Éva hívta fel kutatóink figyelmét.⁷⁷ „A XVIII. század 70-es, 80-as éveiben — írta — felnőtt és tevékenykedni kezdett az árutermelő nemességnek egy, sajátos gazdasági tényezőktől indított élcsapata, melyet a reformkor előnemzedékének tekinthetünk”, és amely bizonyos kulturális és politikai reformtörekvések felé haladt. E megállapítás főleg az észak-keleti megyék, Szepes és Zemplén viszonyaira vonatkozó vizsgálatok tanulsága volt. E vidék birtokos nemességét ugyanis, amely a hegyaljai bor exportjában volt érdekelve és amely magasabb anyagi és kulturális igényekhez szokott, a sziléziai háborúk nyomán a porosz, majd 1772 után a lengyel piac fokozatos elvesztése állította új problémák elé. E felismerés helyességén nem változtat,

⁷⁴ Skerlecz beszéde: *Joannes Nep. Marcus Busan: Positiones ex universa politia selectae, Zagrabiae. 1770*, a függelékben.

⁷⁵ Nagy József: Nyitra megye leírása. I/3. Komárom. 1864. 49.

⁷⁶ Bónis György: Hajnóczy József. Bp. 1954, 25.

⁷⁷ H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. Bp. 1967, 7—12; előzőleg *uő.*: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. *Történelmi Szemle*, 1960, 319—322; majd *uő.*: Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgermonarchie. *Österreich in Geschichte und Literatur*, 1971, 134—147; *uő.*: L'ère des Lumières et le josphisme en Hongrie. In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale*. Bp. 1971, 31—45; és *uő.* referátuma a 2. Mátrafüredi Kollokviumon. In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred*, 2—5. Oct. 1972. Bp. 1975, 23—28.

ha tudjuk, hogy az új jelenségek mellett észak-keleten továbbélt sok régi is, valamint hogy az újak nem korlátozódtak észak-keletre, hiszen észak-nyugaton például, főleg Pozsony és Nyitra vidékén, manufaktúra-alapítások és exportvállalkozások problémái foglalkoztattak néhány birtokos főnemeset, így köztük az említett gr. Forgách Miklóst és családjának más tagjait. Mindenfelé a nemességnek főként bizonyos felső és középső rétegei váltak fogékonyvá a felvilágosodás iránt. Először is azok az „új” főnemesek, akik régi középnemesi családok fiaiként nemrég emelkedtek a bárók, grófok közé. Az ide sorolható Orczy, Podmaniczky, Ráday stb. családok tagjait újszerű irodalmi és közgazdasági érdeklődés jellemezte. A Festetich vagy Niczky név pedig arra emlékeztet, hogy előzőleg közülük került ki a felvilágosult abszolutizmus első garnitúrája is. Mellettük fontos szerep jutott a jómódú, bene possessionatus, birtokos középnemességnek is. A felvilágosodást elsősorban és meghatározó jelleggel ez a két nemesi réteg vette át. Hogy miként, abba természetesen egy sor más motívum is belejátszott. Így az egyházi hovatartozás, nem is csak a vallások, mint inkább a hozzájuk kapcsolódó hagyományok és iskolák következtében. Más volt, még új változatban is, nyugaton a katolikus többség hagyománya, amely az államvallás hivatalos biztonságát élvezte, és amely a jozefinizmus és a tolerancia felé kapott most bizonyos indításokat. És más, északon és keleten, a protestáns hagyomány, amely, megint több változatban, a politikából kiszorultaknak hol védekező hajlamát, hol pedig, az akadályt megkerülve, élénkülő gazdasági és a kulturális érdeklődését színezte át. Az ilyen variációk azonban mind a nemesi felvilágosodáson belül foglaltak helyet. E nemesi élgárda már nem a régihez ragaszkodott, hanem részben külföldi olvasmányai, részben pedig külföldi tanulmányai segítségével a felvilágosodás új ideológiai elemeit tette magáévá. Fontos szerepe volt e téren a protestáns nemesek német egyetemi éveinek, most különösen Göttingában, Schlözer szellemi székhelyén.

A nemesi felvilágosodás kibontakozását a hazai társadalomban elősegítette az értelmiség gyarapodása is. A feudalizmus korábbi fázisaiban is akadtak értelmiségiek: jogászok, évszázados perekkel, lelkészek, orvosok, tanárok, tanítók. Most azonban, új szükségletek nyomán, ezek sorai kibővültek és egyben kiegészültek újságírókkal, vízi mérnökökkel, műszaki és gazdasági szakemberekkel. S általában jobb, intézményesebb szakmai képzésben részesültek, mint korábban. Az új igények és az erősödő áruforgalom összefüggésére némi fényt vet egy nyelvtörténészünk adata, amely szerint az egykorú irodalmi kiadványok statisztikájából megállapíthatóan Komárom városára, a dunai útvonal mentén, egymagában több szerző esett, mint a Dunántúl délkeleti felére, vagy az Alföldre a Duna—Tisza közén.⁷⁸ Történetírásunk már korábban felfigyelt arra, hogy a nemesi felvilágosodás jónéhány ismert vezetőjének oldalán, otthonában, titkári vagy nevelői minőségben, ugyancsak ismert nevű értelmiségiekkel találkozunk, nem egyszer későbbi jakobinusokkal. Hajnóczy József gr. Forgách Miklós majd gr. Széchényi Ferenc, Batsányi János szintén gr. Forgách Miklós, Szentmarjay Ferenc hr. Orczy László titkára volt. A korábbinál realisabb következtetést azonban e tényből ugyancsak H. Balázs Éva vonta le,⁷⁹ rámutatva, hogy a felvilágosult nemesekhez, „e társadalmilag hatékony nemesi csoporthoz tartozott, ennek törekvéseit fejezte ki, ennek támogatását élvezte egy jelentős értelmiségi réteg”, amely azonban 1790 körül sem képviselt önálló erőt, s így valamiféle vezető

⁷⁸ *Benkő Loránd*: A magyar irodalmi frásbeliség. Bp. 1960, 13.

⁷⁹ *H. Balázs É.*: i. m. (1967).

szerepet sem tudott játszani. Annyival is kevésbé, mivel nem minden tollfor-gató, egyetemet végzett, birtokos nemes számítható egyszerűen az értelmiségiek közé: értelmiségi alapjában véve az, aki értelmiségi, szakmai foglalkozásból él. A meglévő valódi értelmiség, önálló polgári mozgalom híján, lényegében véve az adott változatokhoz, így a nemesi felvilágosodáshoz kapcsolódott, ha voltak is azokon túlmenő problémái és óhajai. Sorai közt jónéhány nem-nemes származású akadt, már II. József 1785-i pátense előtt is, amely nagyot lendített a plebejus eredetűek feljutásán, de amelynek hatása inkább csak valamivel később vált érezhetővé. Ezek nyilvánvalóan szorongatónak találták a feudalizmus hagyományos korlátait, főleg ha esetleg Voltaire, Rousseau, Raynal, vagy éppen Mably olvasása gátolta beletörődésüket. Persze a nemes származásúak sem mindig tudták helyüket a régi rendszerben jól megtalálni. Nem szólva azokról, akik, sokan, még egyházi keretből keresték, nem egyszer küzdelmesen, útjukat az új felé, mint Révai Miklóstól Verseyhy Ferencig oly sokan. Az értelmiség azonban sok választással nem rendelkezett: vagy meghajolt a régi előtt, vagy a viszonylag jobbnak tűnő, tényleges új erők mellé szegődött és azok apparátusát tette korszerűbbé.

E nemesi rétegekből és értelmiségi híveikből kerültek ki azok, akik a felvilágosodás egy újabb hazai változatát létrehozva a rendi szisztémát akarták felújítani, korszerű funkciók végzésére alkalmassá, versenyképessé tenni, és egyben olyan színvonalra emelni, amely már nagyjából megfelelt a felvilágosult abszolútizmusénak a másik oldalon. Némileg hasonló folyamat játszódott le itt, mint korábban a felvilágosult abszolútizmus születésekor. Itt is voltak lassan bontakozó belső feltételek: a nemesi árutermelés, az agrárexport igénye, majd a belső piac fejlesztésének óhaja. S itt is volt külső nyomás, amely a fejlődést meggyorsította: a felvilágosult abszolútizmus szorítása volt az, amellyel szemben a rendiségnek a megújulás felé kellett előre jutnia, ha ilyesmire egyáltalán képes volt. A felvilágosult rendi irányzat is csak a fennálló rendszer korszerűsítésére irányult, a feudalizmuson belül. E korlátot maga az irányzat nem léphette át. De a régi, harokk rendiséghez, a korábbi színvonalhoz képest éppúgy jelentős előrelépésnek volt tekinthető, mint a maga területén a felvilágosult abszolútizmus. Célkitűzése eleinte, az induláskor, inkább csak nemzeti nyelvi-irodalmi, művelődési törekvésekre korlátozódott. Utóbb azonban már olyan széleskörű programmá bővült, amely a politikai és alkotmányjogi kérdésektől a közgazdaságon át az oktatásüggyig mondhatni minden főbb témakörre kiterjedt.

Irodalomtörténészeink bőven kimutatták, hogy a felvilágosult magyar irodalom nagy úttörőjének s egyben a nemzeti nyelvi-irodalmi program kidolgozójának Bessenyei Györgyöt kell tekintenünk. Nézetünk szerint azonban ő ennél többet is képviselt. Igaz, hogy nem általában a hazai felvilágosodásnak, hanem közelebbről: a nemesi felvilágosodásnak volt előfutára, viszont nem pusztán a szépirodalom terén, hanem egy jóval szélesebb folyamat indításánál. Bessenyei nézetünk szerint az egész második tendencia, a felvilágosult rendiség fő egyéni kezdeményezője volt. Mivel ezt másútt próbáljuk bővebben kifejteni,⁸⁰ itt csak néhány főbb vonás jelzésére szorítkozunk. Emlékeztetünk arra, hogy korjelző drámájában (*Ágás, 1772*) Bessenyei elsőnek léptette színre a köznemes reformer merőben új alakját. Vígjátékában az elmaradt nemes ismert figuráját mutatta be, népszerűen, találó vonásokkal, akár lengyel kortársai. Költészetében és színműveiben sokat foglalkozott az állam és a politika kérdéseivel, amelyekkel a fel-

⁸⁰ Bessenyei és a felvilágosult rendiség (s. a.).

világosult abszolútizmus műhelyében, Bécsben, mint a magyar nemesi testőrség tagja találkozott. Midőn az 1770-es évek végén művelődéspolitikai röpirataiban szót emelt a magyar nyelv kiművelése, korszerűsítése érdekében, a német nyelv és irodalom felemelkedésének példája is vezette. De már e célkitűzést is egy olyan átfogó művelődéspolitikai koncepció keretében fogalmazta meg, amelybe a tudományok anyanyelven való megszólaltatásától a „tudós társaság”, az akadémia tervén át az oktatásügyi reformig sokminden beletartozott. Mint ismeretes, saját református egyházán belül a konzervatív rendi erőkkel nem utolsósorban éppen e kérdésben került politikai konfliktusba is: a *Ratio Educationist*, a felvilágosult abszolútizmus oktatásügyi programját ő nem elvetni akarta, hanem elfogadva túlhaladni, felvilágosult rendi, nemzeti programmá fejleszteni. Hozzátehetjük, hogy írásaiban nyoma van, röviden, olyan elképzeléseknek is, mint a nemességnek az adózásban való bizonyos fokú, korlátozott részvétele, a jobbágyok sorsának javítása, vagy a gazdasági fejlődés, a terménykivitel, vagy éppen az ipar elősegítése. Csírájában itt van tehát sokminden abból, ami utóbb a felvilágosult rendiség széleskörű politikai és gazdasági programjában talált bővebb kifejtésre. A régi rendiséggel való határozott szembefordulás és egyben az első változattól: a felvilágosult abszolútizmustól eltérő, új irányzat: ez a kezdeményezés félreérthetetlen. Bessenyei annyiban bihari remeteként sem volt magányos, hogy a vele induló tendencia ténylegesen folytatódott, nemcsak a szépirodalomban.

A szélesebb felvilágosult rendi program Magyarországon csak 1790-ben, egyszerre, szinte robbanásszerűen került napvilágra. Addig, a felvilágosult abszolútizmus legerélyesebb időszakában, II. József alatt, inkább csak a kulisszák mögött fejlődhetett. E folyamatra főleg két forrásból következtethetünk. Az egyik az 1780-ban induló magyar nyelvű sajtó, amely a művelődési program bizonyos elemeinek egyre szélesebb visszhangját, vagyis az egész irányzat terjeszkedését az adott viszonyok közt is jelezni tudta a nyilvánosság előtt. A másik az, amit a szabadkőműves páholyok egykorú működéséről tudunk, valóban a kulisszák mögül, de nem nagyon sokat.

A magyar sajtó e korai szakaszának⁸¹ új, beható elemzése világosan megmutatta, hogy az újságok és folyóiratok burkoltan a jozefin évtizedben is nagyrészt megoszlottak a felvilágosodás főbb hazai változatai, mint politikai irányok között. Voltak kifejezetten magyar jozefinista lapok, mint Szatsvay Sándor *Magyar Kurirja* Bécsben. Voltak viszont, amelyek észrevehetően Bessenyei nyelvi és irodalmi célkitűzéseit folytatták, képviselték és propagálták, mint a pozsonyi *Magyar Hírmondó* Révai Miklós szerkesztésében és a nyolevanes évek második felében, vagy pedig, még határozottabban, 1789-től kezdve Görög Demeterék bécsi lapja, a *Hadi és más nevezetes történetek*. Pétzeli József komáromi *Mindenes Gyűjteménye*, amely ugyancsak 1789-ben indult, nagyjából szintén a felvilágosult rendi irányzatot képviselte, bár jozefinista nyomokkal. De hogy a különböző irányzatok egyenlő erőként nem értek meg egy orgánumban egymással, azt jól mutatja a kassai *Magyar Museum* példája, amelyet 1788-ban együtt indított meg a magyar jozefinista Kazinczy Ferenc és az a Batsányi János, aki akkor még a felvilágosult rendi mozgalom fő irodalmi alakja s egyben Bessenyei legnagyobb folytatója volt. Mint tudjuk, Kazinczy rövidesen kivált, majd *Orpheus* címen sajtát, külön lapot indított.

⁸¹ Erről alapos, részletes tájékoztatást nyújt újabban *Kókay György*: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780—1795. Bp. 1970.

A hazai szabadkőműves páholyokban elsősorban a nemesség felső és középső rétegei és az ezekhez kapcsolódó, magasabb értelmiségiek találták meg azt a szervezeti formát, amely, mint vélemény-alakító vitaforum, a felvilágosult elemeket összefogta, teendőik és óhajaik tudatosítását, megfogalmazását elősegítette. A szabadkőművesség elvi iránya egyébként inkább csak általánosságban mutatott a felvilágosodás felé: a testvériséget emlegette a kiváltságok világában, a türelmet a vallási fanatizmussal szemben, és elvileg az eredendő egyenlőséget a ténylegesen igen eltérő helyzetű emberek között. Általában tehát különböző, ha nem is a legtávolabbi társadalmi és vallási kategóriák közelítésén, a feszültségek egyesítésén fáradozott. Azt azonban, hogy ez az általános törekvés hol, milyen közvetlen célok és feladatok szolgálatában konkretizálódhatik, már mindenütt azok a társadalmi erők szabták meg, amelyek képviselői, mint tagok, a szervezet kereteit kitöltötték.

Az első jelentősebb hazai páholy 1769 körül Eperjesen alakult, a varsói lengyel nagypáholy hatása alatt, amely viszont a maga részéről a francia Grand Orient mintáját követte.⁸² Ez azután további fiilálékát hozott létre Kassán, Miskolcon, a Garam vidékén és a Szepességben. Ezt a hálózatot, amely nagyjából hat észak-keleti megye főbb nemesi családjait fogta össze, kifejezett gazdasági és természettudományi érdeklődés, de ugyanakkor rózsakeresztes, alkimista hajlam jellemezte. Az ország középső és délnyugati részein viszont egy másik, talán erősebben politikai szellemű változat bontakozott ki. Az eperjesivel nagyjából egyidőben, katonatisztek körében alakult meg az első pesti páholy. S ennek lett tagja az a gr. Draskovich János, aki utóbb társaival, így gr. Niezky Istvánnal, a „szabadság és függetlenség iránti szeretetük” miatt, önálló, külön szabadkőműves szervezetet próbált Magyarországon és Horvátország számára létrehozni. Az általa kidolgozott szabályzat, az ún. Draskovich-obszervancia vált azután hazai viszonylatban az uralkodóvá. Központi mintává az 1770-es években Pesten Nagyszívűség néven megalakult új páholy fejlődött. Mint Kazinczy írja: „minden megye legjobb koponyái ide vétették fel magukat s itt egyesültek”.⁸³ Budán a kormányzések odaköltözésével (1784) lendült fel a szabadkőműves tevékenység. Ekkor költözött ide Pozsonyból az Első Ártatlanság páholy is, amelynek tagjai részben a helytartótanács hivatalnokai közül kerültek ki. De volt egy sor jelentős vidéki páholy is. A jozefin évtized elején Magyarországon mintegy 28–30 páholy, bennük összesen vagy 700, esetleg még több jelentős egykorú szereplő működött. S ha tekintetbe vesszük, hogy ezek közt ott találjuk az Orczy, Podmaniczky, Ráday, Vay és más vezető családok tagjait, mindjárt realisabban látjuk azt a szerepet, amelyet az egykorú hazai társadalomban a szabadkőművesség játszhatott.

Azok a főbb témák, amelyek megvitatását a Draskovich-páholyok maguk elé tűztek, már valamivel közelebről is jelezték a felvilágosult nemesek tájékozódását.⁸⁴ Értesülünk arról, hogy a fennálló rendet nem felforgatni, hanem javítani akarják, emelve a lenyomottak helyzetét, csökkentve a nagyok hatalmát.

⁸² Ld. általában: *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. 1—6. Bp. é. n., továbbá *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom története. In: A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957 (passim), valamint *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. Bp. 1967 (passim), és az elpusztult dégi levéltár másolati anyagára utalva, újabban *uő.*: L'ère des Lumières et le josphisme en Hongrie. In: Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Bp. 1971, 31—45.

⁸³ *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. Bp. 1879.

⁸⁴ *H. Balázs É.*: i. m. (1971).

Annak felmérése érdekében, hogy ez miként vihető keresztül, az ilyen feladatokra alkalmas tagoknak bizonyos gazdasági, jogi stb. kérdéseket kellett tanulmányozniok. Így azt, hogy a körülmények változása miatt kell-e valamit a régi rendi alkotmányon módosítani, és ha igen, miként. Azt is, hogy miként lehetne a jobbagyság sorsán valamit könnyíteni, miként lehetne felvirágoztatni a kereskedelmet, és milyen nevelési elvket kellene az iskolákban érvényesíteni. Ha a különböző későbbi reformjavaslatokra és azok szabadkőműves szerzőire gondolunk, ezt a program-szélesítő igyekezetet aligha lehet hiábavalónak tekintenünk. Ez jelzi azt a stádiumot, amelyen át a felvilágosult rendiség további programja kinőhetett. De egyben azt is, amelynek elején még nem a felvilágosult abszolútizmus és a felvilágosult rendiség híveinek és a magyar jozefinistáknak elkülönülése és egymással szembekerülése volt a napirend élén, hanem az a kérdés, hogy miként lehet a felvilágosodás különböző követőinek a régi, elavult világtól elszakadni. A hazai szabadkőműves páholyok, úgy tűnik, eleinte sok vonatkozásban inkább támogatták, semmint ellenezték a jozefin politikát, persze ekkor is főleg hivatalnok, protestáns és értelmiségi tagjaik, de nemcsak azok. A Draskovich-obszervancia még az 1784 tavaszi német nyelvrendelet után is mindössze azt javasolta tagjainak, hogy inkább a többnyelvű országhoz illő latin visszaállítá-sán fáradozzanak. Bizonyos belső áttolódás, szétválás persze már akkor megindult, midőn az 1784 őszi összeírási és hászámozási rendelettel szemben a nemesi megyék ellenkezni kezdtek. Gr. Forgách Miklós, a szabadkőműves nyitrai főispán, utóbb a felvilágosult rendi mozgalom egyik vezéralakja, a régi típusú megyei nemesség élére állva már ekkor oly erélyes ellenszegülést tanúsított, hogy II. József megfosztotta tisztségétől.⁸⁵ A szabadkőműves nemesi vezetők nagyrésze azonban még a megyei rendszer ellenakcióként bekövetkezett felszámolása után is inkább a passzív engedelmség álláspontját képviselte. Sőt többen magas hivatali funkciót vállaltak továbbra is. Elég gr. Széchényi Ferenc, mint új kerületi biztos, br. Prónay László, Pászthory Sándor, br. Podmaniczky József, gr. Török Lajos vagy br. Vay József nevét említenünk. Nyilvánvaló, hogy nekik is mindinkább voltak fenntartásaik. Podmaniczky 1785 őszén azt írta a Széchényi oldalán működő Hajnóczynak, hogy jó volna, ha éleseszű emberek a haza javára használnák fel a (jozefinizmus előidézte) változásokat, ő inkább kívülről szeretné nézni őket: „Montesquieu találna egy és más problémát”.⁸⁶ Az utalás a felvilágosult rendiség példaképeire félreérthetetlen. Az is kétségtelen, hogy végül e szabadkőművesek is majdnem mind kiléptek a jozefinizmus táborából, vagy éppen szembefordultak vele. De mégis úgy tűnik, hogy a szabadkőművesesség felvilágosult nemes tagjai általában valamivel lassabban, vonakodóbban tagadták meg II. Józsefet, a türelmi rendelet és más korszerű intézkedések kibocsátóját, mint a régi feudalizmus, a hagyományos rendi nemzet hívei. Ami nem is meglepő, tekintve, hogy éppen ez a régi, elmaradt rendiség volt az, amellyel szemben a jozefinizmushoz eleinte közelebb kerültek. Amiből nyilvánvalóan az következik, hogy a nemesi jozefinisták táborának fogyását elsősorban a nemesség saját feltételeiből kell megértenünk. A fiziokrata adóreformot bevezető kataszteri felmérés (1786), mint láttuk, már nemcsak a régi rend konok híveit, hanem az olyan felvilágosult rendi birtokos nemeseket is megriasztotta, akik, a korszerűbb állam előnyei fejében, valami szerény, önkéntes adóvállalást már elképzelhetőnek tar-

⁸⁵ *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. II. Bp. 1885, 376—379, 526—527.

⁸⁶ *Bónis György*: Hajnóczky József. Bp. 1954, 33.

tottak. Az egyre türelmetlenebb jozefin kormányzat és az egyre felzúdultabb nemesi többség közé szorulva a felvilágosult nemések végül is abba az irányba mentek, amerre társadalmi, rendi nemzeti hovatartozásuk, valamint az adott erőviszonyok vitték őket. Tehát a rendi ellenállással kerültek egy frontra. Az nem volt meglepő, hogy midőn II. József 1787-ben a brabanti rendi alkotmányt félretéve Németalföldön is bevezette az abszolutista kormányzatot, viszont a belga rendi patrióták ellenállása miatt átmenetileg hátrálni kényszerült, a korábban is anti-jozefinista gr. Forgách Miklós „illegális” röpiratban, az uralkodóhoz intézett nyílt előterjesztés formájában foglalta össze a nemesi ellenzék követeléseit (*Patriotische Vorstellung*, 1788).⁸⁷ A magyarok, e „hű, de szerencsétlen alattvalók” — írta ebben — szintén megérdemelnék, hogy visszakapják sokban hasonló alkotmányukat. Ha II. József újra meg akarja nyerni a magyarok szívét, adja vissza szabadságaikat. A végén, figyelmeztetésül, Montesquieu szavait idézte arról, hogy Ausztria nem becsülte a magyar nemességet, pedig midőn 1741-ben veszélybe került, mégis az mentette meg. De 1787-ben már gr. Széchényi Ferenc is lemondott és elment tanulmányozni a II. József ellen forrongó Belgiumot, valamint Angliában a mezőgazdaságot és Adam Smith tanait. Podmaniczky, a nemrég kinevezett helytartótanácsos, a szerveződő nemesi-nemzeti mozgalom egyik vezére, s a Habsburg háztól való elszakadást előkészítő, külpolitikai tervek keretében az angol orientáció szószólója lett. A budai Első ártatlanság páholyban, amelynek ő volt nagymestere, ifjú munkatársa, Berzeviczy Gergely a Helytartótanács Göttingából és nyugati útról, Angliából, Belgiumból hazatért gyakornoka, aki nemrég II. Józsefnél keresett alkalmazást, most, 1789 májusában „Megjegyzések a kőművességről”⁸⁸ címen már olyan dolgozatot olvasott fel, amely kifejezetten a despotizmussal szemben képviselte a nemesi ellenállás felvilágosult, hazafias szárnyát. „Az ostobaság és zsarnokság ellen az értelem és szabadság a védekezés” — írta. „Az emberi természet sajátja, hogy a korlátlan hatalommal visszaél, gyakran kegyetlen módon él vissza.” Az utalás világos, bár a példa itt még Anglia, „a szabadság hazája, ahol az emberség, a jog igen magas fokon áll, de amely „amerikai gyarmatait mégis nyomasztó zsarnoksággal kezelte”. Pár hónap múlva a páholy kénytelen volt működését beszüntetni, miután a rendőrség, feljelentés nyomán, nyomozni kezdett Orczyék és Podmaniczky II. József ellenes szervezkedése ügyében. Berzeviczynek egy 1789 őszén, talán a külföld számára fogalmazott írása, „Ausztria elveiről Magyarország kormányzásában” cím alatt,⁸⁹ Montesquieu-idézettel indul, arról, hogy a rabszolgotartás a rabszolgotartót is demoralizálja. Bécs ezt fel nem ismerve akadályozta évszázadokon át Magyarország s egyben önmaga felemelkedését. Magyarországot nem lehet despotikus módon kormányozni, ez „megsemmisíti a szerződést”. Teendők-re emlékeztetésül azonban említést nyernek itt a magyar rendi alkotmány saját hibái is, mint amelyekkel a nemesség felvilágosult tagjai tisztában vannak: „a parasztra nehezedő nyomás, a nemesség teljes adómentessége, a rendek közti mértéktelen különbség”.

Nem szeretnénk abba a hibába esni, hogy néhány alkalmasnak kiszemelt adatot fonalra fűzve mindjárt egy összefüggő és jelentős tendencia biztos meglétéről beszélünk. A fenti motívumok munkahipotézisünket igazolni látszanak. De

⁸⁷ Vö. Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888, 258.

⁸⁸ Bemerkungen über die Maurerey. Szövege: H. Balázs É.: i. m. (1967), a függelékben.

⁸⁹ Die Grundsätze Österreichs in der Regierung Ungarns. Szövege: H. Balázs É.: i. m. (1967), a függelékben.

valljuk be: arra még nem elégségesek, hogy magukban véve egy egész irányzat külön, sajátos modelljét meghatározzák. A segítséget Lengyelország példája nyújtja itt, ahol a nemesi felvilágosodás gyorsabban haladt és a felvilágosult rendiség szélesebb körben, zavartalanabban bontakozhatott. Ezt a lengyel folyamatot oly sok, világosan felismerhető tünet kísérte, hogy azokból már valóban lehet modellt rekonstruálni, amely azután a hasonló, de töredékesebb magyarországi jelek helyes értelmezését is megkönnyíti.

A lengyel párhuzam

Ellenpróbával a történéshoz ritkán áll módjában kísérletezni. A lengyel és magyar fejlődés hasonló feltételei azonban, ugyanazon Kelet-Közép-Európán belül, kivételesen lehetővé teszik számára, hogy a lengyel felvilágosodáson megfigyelje, miként viselkedik a lényegében véve majdnem azonos modell némileg más külső behatások között. A két modell hasonlóságát alapvetően a késő feudális nemesi-rendi struktúráké idézte elő, és nem a közvetlen eszmei hatás és politikai kapcsolat, ha másodlagosan, kísérő jelenségként, ki is mutatható ilyesmi a kettő között. A lényeges különbség pedig az, hogy a magyar modell esetében a fő külső hatóerő, a Habsburg felvilágosult abszolutizmus, szét akarta törni a hagyományos rendi politikai struktúrát és ideológiát. A lengyel esetben viszont a fő külső hatóerő: az orosz cári hatalom, éppen ellenkezőleg, mindenáron konzerválni akarta, hatalmi úton is, ezt a rendi struktúrát és a vele járó, hagyományos anarchiát. Vagyis Lengyelországban nem találkozunk azzal az ellentmondással a korszerű felvilágosult reform és a nemzeti önállóság között, amelyet Magyarország esetében gyakran ábrázolnak úgy, hogy a nemesség a rendi jogokkal, ha elavult módon is, kénytelenségből a nemzetet védte az idegen elnyomással szemben, és így az utóbbi csak látszólag volt korszerűbb. Amiben hallgatólag az is benne van, hogy a nemesség, ha nincs ily keserves alternatívák közé szorítva, a reformok ügyében másként viselkedhetik. Nos, Lengyelországban szemügyre vehetjük a magyarhoz legközelebb álló modellt egy más külső konstellációban. Olyanban, amelyben egybeesik a nemzeti önállóság és a korszerűsítés érdeke. S az eredmény, ami a nemesség politikai gondolkozását és magatartását illeti, előre mondjuk, nem sokban és főleg nem emiatt különbözik.

Mindkét történetírás, ugyancsak hasonlóságok jeleként, hajlandó volt olyan kérdésekről vitázni, mint a lengyel vagy magyar történelem „optimista”, illetve „pesszimista” értelmezése. A lengyeleknél itt ez a hármass felosztás okainak elemzésénél jelentkezett. A „pesszimisták” a bukásért a lengyel társadalom és állam saját belső hanyatlását okolták. Az „optimisták” pedig az erősebb külső hódítók mohóságát. A valóságban, mint arra újabban jeles lengyel marxista történészek rámutattak,⁹⁰ Lengyelország a XVI. századtól a kelet-európai késő feudalizmus kerülő útjára szorult. Ez nem valaminő lengyel nemzeti specialitás volt, hiszen hasonló irányt vett a fejlődés Magyarországon is. Mindez a gazdasági-társadalmi fejlődés megtorpanásával, a második jobbagység rendszerével, a

⁹⁰ B. *Leśnodorski*: Les partages de la Pologne. Analyse des causes et essai d'une théorie. Acta Poloniae Historica, VIII. 1963, 7—30; s az egész lengyel felvilágosodásra előzőleg *uő.*: Les facteurs intellectuels de la formation de la société polonaise moderne au siècle des lumières. In: La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome. Warszawa. 1955, 167—216. A régebbi irodalomból: L. *Konopczynski*: La liberté éclairée en Pologne. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences 1938, 88—100.

paraszság fokozott elnyomásával, a polgárság gyengülésével, a feudális uralkodó osztály hatalmának megerősödésével és a tehetetlen rendi politikai szervezet konzerválódásával járt. Az ebből származó gyengesség azonban, a külhatalmak étvágyával együtt, már a XVIII. század küszöbén is megvolt, sőt talán nagyobb mértékben, mint utóbb. Valóban szuverén államnak Lengyelország már akkor sem volt tekinthető. A XVIII. század Lengyelországban sem a hanyatlás, hanem éppen ellenkezőleg: itt is a lassú, fokozatos emelkedés időszaka volt. A külső beavatkozást nem a gyengülés váltotta ki, hanem éppen ellenkezőleg: az emancipálódás kísérlete, illetve az a próbálkozás, hogy a magukban véve szerény felvilágosult nemesi reformok bevezetésével Lengyelország saját lábára álljon. Ez hívta ki az érdekelt szomszéd hatalmak ellenakcióit egymás után. A bari konföderációt (1768), bármily ásatag és régi típusú volt még önmagában, követte az első felosztás (1772). A Nagy Diétát (1788—) és a felvilágosult rendi alkotmányt (1791) a második (1792). S az 1794-i felkelést, amelyben már a „jakobinusok” is szerephez jutottak, a harmadik (1795). Mint ahogy Magyarországon 1790 nemesi-nemzeti mozgalmát II. Lipót hatalmának megszilárdítása, 1794 „jakobinus” szervezkedését pedig, amelyhez az ösztönzést részben éppen a lengyel mozgalom példája adta, a vezetők kivégzése követte 1795-ben. Lengyelország a XVIII. században, a szétlazuultság jeleivel együtt, sok tekintetben olyan, mint amilyennek Magyarországot képzelhetnénk, ha kívül kerül a Habsburg monarchián. A különbség, egyebek között, főleg az, hogy Lengyelország a XVII. századi gazdasági-társadalmi hanyatláshoz nem kapta ráadásul a háborús pusztulást oly nagy mértékben, mint Magyarország. Továbbá, hogy névleges függetlensége birtokában közvetlenebb kapcsolatokat tudott a külvilággal, főleg Franciaországgal fenntartani. És végül, de nem utolsósorban az, hogy éppen mivel látszatönállóságát megőrizve nem tartozott *egy* erősebb, soknemzetiségű monarchia keretébe, a bukás számára nagyobb, nehezebben jövátéhető katasztrófát hozott: a felosztást *három* hatalom között.

A lengyel felvilágosodás időszakának külső politikai keretét Stanislas August Poniatowski uralkodása (1765—1795) adta.⁹¹ Itt persze nem egyénileg az uralkodó volt érdekes, aki mint mecénás támogatta ugyan a művészetet, így a klasszicista építészetet, és franciás udvart tartott, de politikai akciókra mind személyileg, mind az ország feltételeinél fogva alkalmatlannak bizonyult. A kezdő időpont a magyarországgal nagyjából egyidős. Más, olyan jelenségek viszont, amelyek még határozottabban jelzik ezt a kezdetet, arra vallanak, hogy a lengyel felvilágosodás egy sor funkcióban, zavartalanabb fejlődési előzmények után, megelőzte a magyart. Először itt is irodalmi és művelődési téren jelentkezett. Az első nyilvános színház 1765-ben nyílt meg Varsóban, amely nem a romokból épült újjá, friss beköltözőkkel, és amely a század derekán 30 ezer, 1790 körül már több mint 120 ezer lakossal rendelkezett. És már 1763-ban megindult, ugyancsak Varsóban, az első lengyel hetilap, a Monitor, amely F. Bohomolec és a neves költő I. Krasicki szerkesztésében a nemesi felvilágosodás új eszményeit és nemzeti irodalmi programját képviselte a nemesi „szarmatizmus”, az ősi arany szabadságra hivatkozó, önelégült elmaradottság, vagyis a lengyel késő barokk rendi provincializmus és a jezsuita uralom ellen.⁹² E lap, majd társai: a Zabawy (1770—1777), és a már gazdasági, politikai kérdéseket tárgyaló Pamiętnik (1782—1792) forgalomba hozták, részben bírálták, és főleg átszúrták

⁹¹ J. Fabre: Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières. Paris. 1952.

⁹² St. Salmonowicz: La presse et la diffusion des lumières en Pologne dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. Annales Historiques de la Révolution Française. 1964, 295—307.

a francia felvilágosodás, Voltaire, Rousseau és a többiek eszméit.⁹³ Rousseau első lengyel említése 1763-ból, a *Contrat Social* elejének első fordítása 1778-ból való. A lengyel nemesi felvilágosodás írói, Krasicki Ignáccal élükön, ugyancsak az új irodalmi nyelv kialakításán, a nyelv fejlesztésén, tisztításán fáradoztak. Mint Bessenyeinél, náluk is megvolt az a gondolat, hogy az anyanyelvet a nép, a parasztság tartja fenn, de ebből még náluk sem a jobbágy-felszabadítás következett. Ott is egymást követték a nyelvtanok, szótárak, szakmai szójegyzékek: O. Kopczyński grammatikája, C. Kluk növénytan szótára, J. Osiński könyve a vasgyártásról, műszaki szójegyzékkel. W. Skrzetuski pedig „Beszéd a főbb politikai kérdésekről” c. munkájában már 1773-ban akadémia felállítását javasolta a lengyel nyelv művelése érdekében.

Újabb szakasz indult a Nemzeti Nevelésügyi Bizottság felállításával, amely a jezsuita rend eltörlése (1773) után annak vagyonát kezelte és új oktatási rendszer kiépítésén fáradozott a népiskolák számának növelésétől az egyetemi reformokig.⁹⁴ Amit tehát Magyarországon a felvilágosult abszolutista kormányzat igyekezett a *Ratio Educationis* (1777) nyomán végrehajtani, azzal Lengyelországban rendi bizottság foglalkozott. Ezt egyrészt közvetlenebb nemzetközi kapcsolatok jellemezték: titkára Dupont de Nemours francia fiziokrata, az új filozófia tankönyv szerkesztője pedig maga Condillac volt. Másrészt meg az, ami fontosabb, hogy a bizottság valósággal politikai iskolája lett egy sor felvilágosult nemesi patriótának, aki a nemesség maradi többségével, a klérussal, vagy éppen a varsói nunciussal vívott küzdelmet az új eszményekért. S köztük olyan is akadt, aki végül túljutott a felvilágosult rendiség korlátain, mint Hugo Kollataj (1750—1812), a krakkói egyetem rektora, korszerűsítője, utóbb antifeudális reformok előharcosa.

Egy idő múlva persze kitűnt, hogy pusztán az oktatás útján nem lehet mindent megoldani. Az újabb szakaszt azok a társadalmi és politikai küzdelmek jelezték, amelyek során a nemesi patrióták a felvilágosult rendi államot próbálták létrehozni. E küzdelmek fő színtere a Négyéves vagy Nagy Diéta (1788—1792) volt.⁹⁵ Fő eredményük pedig az 1791. máj. 3-i alkotmány, amely a nagyurakkal és a politikai anarchiával szemben a felvilágosult nemesi uralmat próbálta megszilárdítani és annak bázisát kiszélesíteni a városi polgárság felső rétegei körében (polgár lehet tiszt, hivatalnok, birtokos). A jobbágyok helyzetén azonban lényeges változtatást nem eszközölt: csak állami ellenőrzést, szerződéses lehetőséget, bizonyos védelmet adott nekik, nem többet, inkább kevesebbet, mint amennyit a Habsburg monarchiában a felvilágosult abszolutizmus, közelebbről II. József akart végrehajtani. A haladóbb politikai erők, amelyeket Kollataj mellett az immár polgári származású egyházi értelmiségi St. Staszic képviselt, eleinte maguk is a felvilágosult rendi patriótákat támogatták. Ez a fejlődés tükröződött az egykorú lengyel politikai ideológiában, a megélenkülő politikai és fiziokrata színezetű közgazdasági irodalomban.⁹⁶

⁹³ B. *Leśnodorski*: La pensée politique de Rousseau en Pologne. Annales Historiques de la Révolution Française, 1962, 497—514.

⁹⁴ A. *Jobert*: La Commission d'éducation nationale en Pologne. Paris. 1941.

⁹⁵ E. *Rostworowski*: La Grande Diète, 1788—1792. Réformes et perspectives. Annales Historiques de la Révolution Française, 1964, 306—328. H. *Hinz*: The Philosophy of the Polish Enlightenment and its opponents. Slavic Review, 1971, 340—349. A régebbi irodalomból: Ch. *Dany*: Les idées politiques en Pologne à la fin du XVIIIe siècle. La constitution du 3 mai 1791. Paris. 1901.

⁹⁶ C. *Bobińska*: Spoleczno-ekonomiczne idee polskiego oświecenia. Przegląd Historyczny, 1951.

A lengyel példa azt mutatja, hogy az ilyen típusú késő feudális társadalomban a gazdasági fejlődés, az árutermelés, a polgárosodás vagy éppen a felvilágosodás erősödő visszhangja, még a polgárság gyarapodása is, a belső erőviszonyok következtében mind elsősorban a köznemesség bizonyos fejlettebb rétegeinek törekvéseit segíti élre, a nemesi többség fékező hatása közben. Itt tehát az új fejlődés nem felvilágosult abszolutista ideológiát teremt, hanem a régi rendi politikai szervezet, a feudális képviseleti rendszer bizonyos korszerűsítésére irányul. Kollátaj és Staszic elképzelt új állama is egyelőre csak felvilágosult nemesi republika, névleges királlyal élén, de bizonyos központi hatalommal és mánásuralom meg anarchia nélkül.

Alkalmazzuk a tanulságot. A magyarországi társadalom a lengyelhez hasonló típusú. Benne is a viszonylag nagyszámú (ha nem is annyira nagyszámú) nemessége a meghatározó, fő szerep. A belső erőviszonyok következtében tehát a gazdasági-társadalmi fejlődés itt is elsősorban a felsőbb és középnemesség bizonyos fejlettebb rétegeinek elképzeléseit segíti élre, a nemesi többség hátrahúzó hatása közben. Ezeket segíti egyelőre még az is, ha a polgárság erősödik és ha az értelmiségiek száma nő. Ez ugyanis a nemesség túlsúlyát még nem billenti fel, viszont lehetővé teszi a felvilágosult rendiség korszerűbb eszközökkel való felszerelését. A felvilágosodás tehát Magyarországon is elsősorban a nemesség, és nem a burzsoázia küzdelmeinek lett ideológiai fegyvere. Ugyanaz a fejlődés, amely a lengyel felvilágosult rendiséget létrehozta, Magyarországon is produkált egy hasonló tendenciát. Ennek tünetei a lengyel modell ismeretében világosan felismerhetők. A kérdés már csak az, hogy ez a hazai tendencia miért nem tudott a lengyelrel lépést tartani.

Ennek egyik oka kétségkívül a felvilágosult abszolutizmus jelenléte volt Magyarországon. Részint azzal, hogy a hatalom birtokosaként maga kezdeményezte a reformokat, és versenytársakat amúgysem látott szívesen. De részint azzal is, hogy mint kezdeményező, jó ideig nem annyira taszította, mint bizonyos tekintetben inkább vonzotta a felvilágosult nemeseket, vagyis némileg megosztotta erőiket. Csak utóbb, a jozefin évtized vége felé állt elő az a helyzet, hogy a felvilágosult nemesek végül is döntő alternatíva elé szorultak: vagy a felvilágosult abszolutizmussal, vagy saját társadalmi osztályuk, a nemesség zömével kellett szakítaniuk. Nem meglepő, hogy mint a nemesi nemzet tagjai, kevés kivétellel saját osztályuk mellé álltak. Ami egyben máris világosan mutatja, hogy a felvilágosult nemesek számbelileg csak igen szerény kisebbséget alkottak a feudális uralkodó osztályon, annak széles mezőnyén belül. Szerepük jelentőségét nem számbeli súlyuk adta.

Ezzel el is értünk a második okhoz, ahhoz, hogy Magyarországon a nemesi felvilágosodás lassabban indult mint Lengyelországban, nehezebben bontakozott és, ha lehet, a feudális uralkodó osztályon belül még súlyosabb hátrahúzó nyomattal kellett megbirkóznia. Haladását, mint néhány kutatónk már régebben észrevette, még szívósabb „reactionarius maradáság”⁹⁷ és a reformok iránt még nagyobb érzéketlenség akadályozta.

A harmadik ok ehhez annyiban kapcsolódott, hogy a lassabban bontakozó magyar felvilágosult rendi tendencia akkor jutott el a kifejlés stádiumába, amikor már a francia forradalom általános sokkhatása a feudális uralkodó osztályokra mind erősebben kezdett érvényesülni. Úgy, hogy végül az egykori felvilágosult abszolutizmus és az egykori felvilágosult rendiség letűnt versengésének színhe-

⁹⁷ *Concha Győző*: A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Bp. 1885.

lyén a haladó törekvésektől egyaránt megriadt udvar és nemesi többség szépen összefogva, egymással szövetségben vállalta a harcot a forradalmi Franciaország és annak belső hívei ellen.

A kétféle rendiség

1790 széles politikai kórusában hangot kapott, ha nem is hangadóként, a felvilágosult rendiség szólama. Tehát azoké, akik a Bessenyeinél kezdődő nemzeti nyelvi-irodalmi indítást széleskörű programmá fejlesztették, és akik a jozefin felvilágosult abszolutista rendszer helyébe egy hozzá hasonlóan magasabb szintű, magyar felvilágosult rendi államot akartak állítani a középnemesség vezetése alatt. Felfogásukra, törekvéscire olyan adatokból következtethetünk, amelyek egyrészt az 1790/91-i országgyűlést előkészítő majd részben végigkísérő dokumentumok, memorandumok, megyei feliratok és követutasítások, a százával forgalomba kerülő, kéziratot és nyomtatott röpiratok, diétai megnyilatkozások, olykor sajtóközlemények, valamint a levelezések elég bő forrásanyagában találhatók.⁹⁸ Másrészt, a következő szakaszban pedig azon kilenc rendi bizottság (regnicolaris deputatio) irataiban, amelyeket az országgyűlés az 1791: 67 tc. tanúsága szerint abból a célból küldött ki, hogy reformterveket és törvényjavaslatokat dolgozzon ki a következő országgyűlés számára. E bizottságok 1791-ben kezdtek meg és általában 1793 elején fejezték be munkájukat. Tagjaik közt nagyrészt ott találjuk, persze mások mellett, a felvilágosult rendi mozgalom híveit, akik az elaborátumok elkészítése közben és a viták során mindent megtettek azért, hogy programjukat bővebben kidolgozzák és lehetőség szerint érvényre juttassák. E szempontból különösen tanulságos volt a Kereskedelmi Bizottság működése, amely a már többször említett gr. Forgách Miklós elnöklete alatt általában közgazdasági kérdésekkel, a mezőgazdaság, ipar, közlekedés fejlesztésének és a vámrendszer reformjának lehetőségeivel foglalkozott. A bizottságok persze már a nemesi-nemzeti mozgalom hanyatló szakaszának kezdetén születtek. S belső vitáik a továbbiak során jellemzően mutatták, hogy a külső és belső erőviszonyok fokozatos átfordulása miként szorította lépésről-lépésre vissza a felvilágosult rendi reformerek pozitívabb törekvéseit. A francia háborúk idején pedig az udvar és a nemesség az így elkészült, kompromisszumos javaslatokat is félretette és porosodni hagyta.

Az 1790-i fellendüléskor természetesen a nemzeti önállóság követelése tudta a nemességen belül a legszélesebb, közös frontot mozgósítani. Persze magát ezt a keretet is másként képzelték el a régi rendiség hívei, akik ezt egyszerűen csak úgy gondolták, hogy senki se zavarhassa őket a régi viszonyok fenntartásában és élvezetében. És megint másként a felvilágosult rendiség képviselői, akik új alkotmányos rendszert próbáltak kidolgozni a rendi nemzet befolyásának intenzívesítése és kiszélesítése, az addig felségjogként Bécsből irányított kül-, had- és pénzügyek feletti ellenőrzés biztosítása érdekében, Magyarország egyenjogúsítását és állami önállóságát tűzve ki célul a Habsburg monarchián belül, miután a függetlenségre, dinasztia-cserére vonatkozó elképzelések a változott nemzetközi helyzetben már 1790 őszén lekerültek a napirendről. Igazán széles-

⁹⁸ A nemesi reformisták szövegeire: *Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába.* 11. Bp. 1954, 316. stb., újabban pedig *Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom 1790-ben.* Történelmi Szemle, 1974, 183—210.

körü politikai visszhangra elsősorban ez: a nemzeti önállóság célkitűzése számíthatott. A fő eltérés, vagy éppen ellentét pedig abban a kérdésben rejtett, hogy az önálló keretet mivel, hogyan kell azután kitölteni. Nyilvánvaló, hogy eleve nem ezt lehetett a program előterébe állítani. Ennek volt világos jele az az Ócsai Balogh Péter által fogalmazott, ismert alkotmányterv, amely 1790 küszöbén a szabadkőműves páholyokon át került a megyék és az egész nemesi-nemzeti mozgalom programjába, és amely a középnemesi követelések leghatározottabb megfogalmazása volt az udvarral és az arisztokráciával szemben. Eszerint az örökösödés fonala II. József törvénytelenégei folytán megszakadt, tehát, rousseau-i érveléssel, új szerződésre van szükség a rendi nemzet és a dinasztia között. E szerződés Magyarországán, bár a Habsburg ház alatt, gyakorlatilag teljes önállóságot biztosítana, választó királyság formájában, bár a rendi anarchiát elkerülve, külön hadsereggel, és olyan országgyűléssel és senatussal (a helytartótanács helyett), amelyben a hatalmat a megyei középnemesség tartja kézben. A felvilágosult rendiség belső reformja mindebből szembetűnően hiányzik, illetve csak olyan általános utalásokban jut kifejezésre, mint hogy az adózók számára biztosítani kell „személyüknek és munkájuk hasznának biztonságát”, vagy hogy az adózó nép és a városok ügyében egy bizottság dolgozzon ki majd a következő országgyűlésre javaslatot.⁹⁹ Nyilván azért, mert ez volt a széles nemesi front számára elfogadható. A felvilágosult nemesek tehát azzal, hogy a nemesi nemzeti mozgalom élére álltak, politikai bázist kaptak ahhoz, hogy a jozefinizmus korlátaitól megszabadulva az „önkénnyel” szemben a „nemzet” nevében fellépjenek. Ezt a lehetőséget arra igyekeztek felhasználni, hogy a rendi nemzeti törekvések felvilágosult, bizonyos belső reformot is magában hordozó változatát, a felvilágosult rendiség programját tűzzék ki célul. A valóságban azonban most még saját új szövetségésük: a közös front felvilágosulatlan rendisége húzta őket vissza. Így azután csak igen korlátozottan képviselheték azt a szerény belső, korszerűsítő reformot is, amely a felvilágosult rendiségtől kitelt.

Még egy célkitűzéssel tudott a felvilágosult rendiség viszonylag széles frontot mozgósítani, s ez a magyar nyelv felemelésének, érvényre juttatásának programja volt, immár az oktatásban és a hivatalos életben is. Hiszen, mint láttuk, ez már megvolt a kiinduláskor s ezt lehetett a nemesi és értelmiségi közvéleményben az elmúlt időszakban is a legjobban tudatosítani. Persze e vonatkozásban sem ugyanazt képviselték a kétféle rendiség hívei. Kiderült, hogy retrográd, feudális-klerikális, durván felvilágosodás-ellenes álláspontot is lehet magyarul képviselni, vagy éppen „igaz magyar” jelszavakkal, sőt a nyelv jogai hangoztatásával egybekötni.¹⁰⁰ Ez pedig alapvetően eltért attól, amit a felvilágosult rendiség képviselt, kezdve Bessenyeitől, aki az anyanyelv ügyét a felvilágosult művelődéssel kapcsolta össze, egészen, hogy csak egyet említsünk, Decsy Sámuelig, aki a magyar nyelvben a megújulás egyik legfőbb elősegítő eszközét látta az oktatásügy vagy az ipar és kereskedelem korszerű fejlesztése terén egyaránt.¹⁰¹ A magyar nyelv fontosságának hangsúlyozása azonban mégis főleg a felvilágosult szerzők vezetésével és széles mezőnyben folyhatott.

⁹⁹ A szöveg nyomtatva ma is csak *Marczali Henrik: Az 1790/1-diki országgyűlés*. I. Bp. 1907. 89—100 átfogalmazásában olvasható.

¹⁰⁰ Ezt jellemzően mutatta *Szeitz Leó* egri szervita egy sor különböző röpirata, így álnéven: *Máriafi István: Igaz magyar*. 1—4, „Páris—Berlin” 1785—1790; és *uő.: Magyar és Erdélyországnak rövid isméréte*. Pest. 1791.

¹⁰¹ *Decsy Sámuel: Pannóniai Féniksz*, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv. Bécs. 1790. Itt nem térünk ki arra az egyébként lényeges kérdésre, hogy a magyar nyelvi program a magyarosításra is kiterjedt.

Annál szerényebb csokrot köthetünk viszont abból a néhány megnyilatkozásból, amely kifejezetten bizonyos, a felvilágosult rendi programmal összefüggő belső, társadalmi reformok mellett foglalt állást az egykorú viták széles áradatában. A reformszándékú írások közül ugyanis itt csak ezt a típust vehetjük tekintetbe. Kétségkívül voltak azonban felvilágosult nemesek, akik a feszültség enyhítése, a fő bajok kiküszöbölése érdekében ilyen reformokat is javasoltak a korszerűsítendő rendi struktúrában belül. Ezek a nemesek már a francia forradalomra is hivatkoztak, persze nem mint példaképre, hanem mint intő jelére annak, hogy változtatások nélkül nálunk is baj lehet. Közülük eddig is találkoztunk már többek, így gr. Széchényi Ferenc és gr. Forgách Miklós nevével. A konkrét javaslatokra alább még visszatérünk. Bocssánsunk előre azonban néhány olyan szöveget, amely ezt a kérdést általánosabban, szélesebb körben vetette fel. Ilyen volt gr. Batthyány Alajos, egy jezsuitának indult, de antiklerikálissá vált, mozgalmas életű birtokos, egyideig katonatiszt, figyelmet keltő füzet-sorozata (*Ad amicam aurem*, 1790), amely azt fejtegette, miként tudná a kiváltságos osztály a társadalom belső ellentéteit csökkenteni. Ilyen volt az a kézirat politikai emlékirat, amelyet valószínűleg Forgách és Podmaniczky közreműködésével fogalmazott Skerlecz Miklós, a horvát felvilágosult nemesség vezéralakja, a magyar és horvát felvilágosult rendi tendencia együttműködésének hirdetője. Ez az irat¹⁰² 1790 őszén, akkor készült, midőn a nemesi nemzeti mozgalom az udvarral már megegyezésre kényszerült, a lengyel minta pedig még nem jött létre. S jellemzően mutatja, milyen politikai elveket próbáltak Montesquieu hazai hívei az adott helyzetben érvényesíteni. „Midőn Franciaország a demokratikus monarchia szörnyű formáját hozta létre, és még nincs a szélsőségek végén, midőn Svédországban már csak egy lépés van hátra ahhoz, hogy kormánya önkényű váljék, midőn Lengyelország, noha már javította alkotmányát, arisztokratikus elnyomás és anarchia közt vonaglik, midőn az amerikai kolóniák vegyes államformát mutatnak, amelyben mégis a demokrata elem a túlnyomó, Anglia mutat egyedül példát arra, hogyan kell a három hatalmat egyenletesen elosztani.”¹⁰³ Amiből persze következik az alkotmány bizonyos kedvezményeinek kiterjesztése a szabad, de nem nemes polgárokra, valamint a szabadabb fejlődés útjának megnyitása a jobbágyok előtt, a nemesség biztonsága érdekében is. A felvilágosult rendi vonalat képviselték, csak kissé más színezettel, azok a névtelen röpiratok is, amelyekben Nagyváthy János fejtette ki elképzeléseit. Nagyváthy, egy miskolci kisnemes iparos család fia, nevelő, katonatiszt, utóbb (1791) egy nevezetes magyar nyelvű, mezőgazdasági könyv szerzője volt, aki szabadkőművesként 1786-ban, Bécsben ismerkedett meg gr. Széchényi Ferencsel, majd belgiumi utazás után, itthon, Batsányival. Egyik röpiratában (*A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm órái*; „1900”) szabadkőműves hangszereléssel fogalmazta meg a jövőt, a reformista utópiát; egy évszázad alatt a múlt nemzetei már „nemes meggondolás után” megszüntették az egyenlőtlenéget, persze van azért még földesúr, de csak mint barátja és atyja a parasztnak, aki viszont az ő „munka-segítő társa”. Egy másik, verses röpiratában egy templá-

¹⁰² Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam pragmaticam sanctionem principia. A Berzeviczy-levéltár példányát használtuk (OL).

¹⁰³ Az angol—magyar alkotmány állítólagos párhuzamának akkoriban felbukkanó, téves elméletének bírálatára: *Concha Győző*: Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén. In: Hatvan év tudományos mozgalmi között. I. Bp. 1928, 213—227. Montesquieu és a rendi természetjog viszonyára: *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon. Bp. 1955, 73.

rius barát szájából halljuk a sejtelmet az emberiség és testvériség eljövendő diadaláról: „Akkor fog a szelíd bárány a farkassal, a megtánczolt jobbágy a volt tyrannussal egységére lépni”.¹⁰⁴ A harc nélkül, belátás és önkéntes lemondás útján megvalósítható reform illúzióját éppen a felvilágosult rendiség tendenciája segítette életre kelni. Nagyváthy harmadik röpirata (*Tsillagok forgásibul polgári jövendölés Lengyel országra, 1790*) a szabadkőműves Zannochius Stefano: *L'horoscope de Pologne* c. szövegének átdolgozása volt „magyaroknak tükörül”, a lengyel példán át magyarázva a magyar nemességnek, miért kell valami reform. A Lengyelországot fenyegető veszélyekért a régi típusú rendiséget teszi felelőssé, az elmaradt, önző és vak nemességet, amely szolgaságban tartotta a parasztokat. A lengyel példa másutt is többször felbukkan. Az *Ephemerides Budenses* egy névtelen cikkírója 1791 májusi lengyel alkotmánynak már kihirdetése után két héttel örömmel sietett kiemelni, a francia forradalomtól eltérő, vértelen, reformista jellegét.¹⁰⁵

Nem sorolhatunk fel itt minden jellemző részletet. Legalább nagyjából jelezniük kell azonban, hogy a felvilágosult rendi reform nemesi hívei egy-két fő kérdésben meddig jutottak.

A felvilágosult rendiség programjának fő előnye a felvilágosult abszolutizmuséval szemben az alkotmányos, képviseleti rendszer korszerűsítése volt. Persze reálisan csak úgy, ha a politikai hatalom társadalmi bázisát valami módon némileg kiszélesíti és a közügyekben új rétegeket tesz érdekeltté. Batthyány hajlandó volt a parasztnak megadni a hivatalviselés jogát, de e téren csak arra gondolt, hogy a jobbágyokat is képviselje az országgyűlésen megyénként két nemes, de csak nemes. Egy névtelen röpirat (*Egy igaz hazafiúnak elmékedései, 1790*) azt javasolta, hogy az országyűlésre az olyan nagyobb mezővárosok is követet küldhessenek, mint Eger, Kecske-mét vagy Nagyvárad, a falvak pedig a megyegyűléseken képviseltessék magukat előljáróik által, s így az utóbbiak „mind magok a nemesség atyáskodó gondoskodásáru bizonyossá tétetődnének, mind pedig haza menvén az otthon levő népet jó útra vezérenék”. Mivel ez a fejtegetés nélkül szinte sorszerűen egyezni látszik azzal, amit, ma már csak közvetve, Vay Józsefnek gr. Fekete János hasonló elképzeléseihez fűzött reflexióiból ismerünk, lehet, hogy a szerzőt is benne, vagy levelező partnerében kell keresnünk. Vay egyébként helytelenítette, amit Fekete úgy látszik amolyan általános szabadkőműves fogalmazásban az emberek elvi egyenlőségéről akart bevezetőül előre bocsátani; a francia példa ugyanis azt mutatja, hogy „a hosszas ideig setét tömlöc-ben tartott nép” a hirtelen fénytől elvakul és „mások jogaira” tör.¹⁰⁶ For-

¹⁰⁴ A veres barátnak egy elpusztult templom omlása mellett való szomorú képzelései. 1790. „A nagyszívűségénél” — vagyis a pesti szabadkőműves páholyban.

¹⁰⁵ *Ephemerides Budenses* 1791. máj. 17, 316—317. Vö. *Csapláros István*: Francia elemek a felvilágosodás korabeli magyar irodalom Lengyelország iránti érdeklődésében. In: *Köpeczi B.—Sziklay L.* (szerk.), „Sorsotok előre nézzétek”. Bp. 1971, 201—226. Az egykorú közvetlen magyar—lengyel érintkezésekre: *Jan Reychman*: *Ze stosunków kulturalnych polsko-węgierskich w epoce Oświecenia*. Warszawa. 1960.

¹⁰⁶ Vay reflexióit Fekete ismeretlen szövegére, *Marczali H.*: i. m. (1907, 306—308) ismertette, de nem közölte. Azóta Vay írása is elveszett. Marczali szokásos módon odavetett kommentárját viszont arról, hogy Fekete „Rousseau alapján általános szavazó jogot követel, most akár csak Robespierre”, vagyis mindenkinél (Hajnóczynál is!) tovább jutott, csak a legnagyobb fenntartással olvashatjuk az eltűnt eredeti szövegek helyett, különösen ha tudjuk, hogy az elvi egyenlőségi formulák, komolyabb gyakorlati következmények nélkül, elég közkeletűek voltak a szabadkőműves páholyokban, meg, hogy Fekete a diétán azt az Arad megyét képviselte, amelynek követutastásai még a Mária Terézia-féle urbáriumot és a szabad költözést sem akarták elfogadni. Így túlzás.

gách, mint jószágigazgatója: Ivánka Imre egy leveléből tudjuk, ugyancsak „a nagyobb községeknek a rendek oldalára való áthozásáról” dolgozott ki tervet,¹⁰⁷ Sőt a maga módján akciót indított a magasabb városi polgárság megnyerésére is. Az ő biztatására és támogatásával dolgozta ki Wachtler Bernát pozsonyi patricius polgár azt a *Commentatio* (1790) c. iratot, amely az árutermelő birtokos nemes és a kereskedő polgár közös érdekére appellált az osztrák vámrendszer ellen, és amelyet több város, így Buda, Kassa, Sopron vezető polgári testületei tényleg maguk is elfogadtak. A történethez azonban, a másik oldalon, az is hozzátartozik, hogy az országgyűlés nemesi többsége nemcsak a politikai jogok bármily szerény kiterjesztésétől óvakodott, hanem, mint ismeretes, mindjárt első határozatai egyikében eleve megtagadta a nem-nemesektől a hivatalviselés jogát.

Ami az adózást illeti, gr. Széchényi Ferenc egy memorandumban (*Unpartheysche Gedanken*, 1790) azt javasolta, hogy a nemesség vállaljon részt a hadiadó viseléséből. Nagyváthy utópiájában ugyanez teljesül. Batthyány is arra intette a nemességet, hogy önként vállaljon valami adóterhet. Kétségtelenül ez volt azonban az a pont, ahol a jozefinizmustól eltérően, a felvilágosult rendiség talán a legkevesebbet tudta felmutatni, s ahol a kevés is a nemesi többség határozott ellenállásába ütközött.

A jobbágy és földesúr viszonyának rendezését a „Most vagy soha” c. névtelen, kéziratos röpirat (*Aut nunc, aut nunquam*, 1790) azért mondta sürgetőnek, mivel a francia példa után minden megmozdulás könnyen végzetessé válhatik a nemesség számára. Batthyány elismerte a jobbágyok szabad költözési, sőt birtokszerzési jogát, eltörlelendőnek tartotta az úriszéket, és az úrbéri viszonyt szerződésessé akarta átalakítani, de úgy látszik csak formálisan, vagyis a szolgáltatások tényleges felszámolása nélkül. Ez utóbbi elképzelés néhol másutt is felmerül. Az a kézirat, amelyet „Ausztria uralmáról” 1790 tavaszán Berzeviczy fogalmazott, és amely, talán Podmaniczky megbízásából, az ő angol külpolitikai terveivel kapcsolatban a legmesszebb megy a nemzeti függetlenség terén: a Habsburgoktól elszakadva angol herceget akar trónra ültetni, természetesen megint a nemzeti kérdést és a szélesebb köznemesi frontot tartotta szem előtt, és ezért nem a társadalmi reform ügyét állította előtérbe. Egy rövid utalásban azonban a szerző mégis jelezte álláspontját a jobbágykérdésben is. Ha ugyanis — írta — a független ország gazdaságilag emelkednék, manufaktúrák épülnének, „meggazdagodnék a nemes, a polgár és a szegény adózó nép, amely, miután jobb erkölcsöktől áthatva jobb sorsra tette magát érdemessé, kerüljön szabadabb helyzetbe (ad liberio rem statum), mert ő is ember, velünk egyenlő, a teremtő a boldogulásnak ugyanannyi jogával ruházta fel. Feltétlenül érinti ugyanis az ország erejét, virulását, hogy az adózó osztály, mely az egész ország fundamentuma, jó helyzetben legyen és méltányosan kormányoztassák a haza iránti becsületre és szeretetre.” E megnyilatkozás magában véve még nem megy túl a felvilágosult rendi reformterveken.¹⁰⁸ Abból a levelezésből azonban, amelyet Berze-

nak kell tartanunk *Benda K.*: i. m. (1974, 193) nyilván Marczali hatását tükröző mondatát is arról, hogy Fekete „sokkal tovább ment”, mert „a népet mint döntő tényezőt be akarta vinni az alkotmányba”.

¹⁰⁷ Forgách-család levéltára, OL, P 287, 29. cs.

¹⁰⁸ De dominio Austriae, 1790. Kiadva: *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957, 92—106. Azt, hogy e szövegben Berzeviczy „kimondja, hogy a jobbágyfelszabadítás híve”, kissé túlzottan állítja *H. Balázs É.*: i. m. (1967), 155.

viczy, valamivel utóbb a felvilágosult rendi reformot (önkéntes tehervállalást stb.) helyeslő dunántúli birtokos nemes Czindery Pállal folytatott,¹⁰⁹ világosan kitűnik, hogy ő 1791 elején már mindezen túlmenően valóban a jobbágy felszabadítására és politikai jogokban való részesítésére gondolt. A nemesség túlnyomó többsége azonban elzárkózott a felvilágosult rendi reform szerény mértékétől is. Már az is eredménynek volt tekinthető, hogy Pest megye követutasításába, a br. Orczy László és Vay József részvételével folyt viták után, bekerült, hogy hajlandók a jobbágy személyes szabadságát biztosítani, — amit a jozefinizmus már előbb kimondott. Jónéhány megyében pedig helyeslőleg emlegették 1514 bosszúálló törvényeit és az 1767-i urbárium előtti állapotokhoz akartak visszatérni. Hajnóczy József, aki a jozefinizmus bukása után most a viszonylag haladóbb, felvilágosult rendi törekvéseket igyekezett, a nemesi nemzeti mozgalmon belül, saját antifeudális célkitűzései felé közelíteni, nem sok sikerrel magyarázta, hogy a nemzeti önállóságot csak a parasztság és polgárság támogatásával lehet megvalósítani, ehhez pedig szükséges az önkéntes örökváltság lehetővé tétele, a nem-nemesek személyi szabadságának biztosítása mellett hivatal- és birtokképeséggel való felruházása is.

Jelentősebb pozitívumokat mutathatott fel a felvilágosult rendi gárda a gazdaságpolitikai program terén. Podmaniczky József, aki a jozefin évtizedben, mint helytartótanácsos, göttingai tanulságok nyomán a hazai manufaktúra-ipar statisztikai felmérésére tett kísérletet, most a Kereskedelmi Bizottság tagjaként elsőnek elemezte kritikailag az osztrák vámrendszert, mint a magyarországi iparfejlődés akadályát (*Principia vectigatis*, 1791). Az ő statisztikáját és elemzését használta fel, egyebek között, a horvát Skerlec Miklós is, aki a Bizottság számára készült, nagy munkálataiban (1791—1792)¹¹⁰ sorra vizsgálta a népesség, mezőgazdaság, külkereskedelem, közlekedés, valamint a belső piac és az iparfejlesztés problémáit, világosan megfogalmazva a felvilágosult rendiség igényét arra, hogy az országot a belső termelési szint emelésével és önálló vámigazgatással egyenrangúvá fejlesszék a Habsburg monarchián belül, és kiemeljék abból a gazdasági alárendeltségből, amelyet Skerlec nevezett először gyarmati rendszernek (*systema coloniale*). A felvilágosult rendiség hívei olyan államot akartak, amely saját hatáskörében, nemzeti érdekből folytatja, sőt továbbépíti mindazon korszerűbb gazdasági, műszaki, kulturális stb. funkciókat, amelyek bevezetését, a maga módján, a felvilágosult abszolutizmus kezdte meg. A példa kedvéért elég itt a hazai mérnöki szervezet kiépítésére, a tervszerű útépités, folyótérképezés, vízszabályozás megkezdésére, a statisztikai adatfelvétel kezdő lépéseire, vagy a mezőgazdasági technika fejlesztését célzó törekvésekre utalnunk, amelyek a felvilágosult rendi programban egyebek közt pozitív iparpártolással is kiegészültek. A nemesség zöme azonban látszólagos győzelme pillanatában, nemcsak a széthulló abszolutista politikai rendszer alól vonta ki rendi szervezeti egységeit: a megyéket, hanem, amint nemsokára Skerlec is panasolta, az új gazdasági és műszaki funkciók végzése alól is. Az út- és vízépítési kezdeményezések úgy sem-

¹⁰⁹ Czindery Pál leveleit közölte *H. Balázs É.*: i. m. (1967), 363—374. Ugyanő állapította meg írójuk valódi személyét is, akit *Marczali H.*: i. m. (1907), 310—318 nyomán addig történetíráskunk Tallián Pálban vélt feltalálni.

¹¹⁰ *V. Lunacek*: Hrvatski kamealist Nikola Skrlec Lomnicki. Zagreb. 1962, kny. *Kosáry Domokos*: A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. században. In: *V. Statisztika-történeti vándorgyűlés*. Gödöllő. 1967.

mivé váltak a letűnő rendszerrel együtt, hogy még emléküket is csak nemrég hozta a kutatás napvilágra.¹¹¹

A nemesi-nemzeti mozgalomban egyidőre közös frontra kerültek az újak s a réginek hívei. Az egyik oldalon világosan kirajzolódtak egy, a lengyelhez hasonló, magyar felvilágosult rendi tendenciának a körvonalai. Ezt azonban a nemességnek csak viszonylag kicsiny csoportjai képviselték, amelyek igen szerény kisebbséget alkottak csupán a népes nemesi mezőnyön belül. A nagy többség az „ősi” hagyományokhoz és „erényekhez”, a régi rendiséghez ragaszkodott és túlsúlyának tehetetlenségi nyomatékával akadályozta a felvilágosult célkitűzések megvalósítását, visszahúzta az előre igyekvőket.

A felvilágosult törekvéseknek nemsokára mindegyik változata alulmaradt. A francia háborúk idején, a jakobinus vezetők kivégzése után, a régi, feudális, rendi nacionalizmus vált uralkodóvá, új eszközökkel is. A felvilágosult változatok hagyományai csak igen korlátozottan folytatódhattak. A felvilágosodás bizonyos, főként kulturális célkitűzései azonban, mint a felvilágosult rendi törekvések által napirendre tűzött nyelvújítás, a tudományok magyar nyelven művelése, az új irodalom, vagy a sajtó, bizonyos fokig túléltek a vereséget és folytathatóknak, vagy éppen megvalósíthatóknak bizonyultak, mivel a nemesség új feltételei és igényei szempontjából szükségesnek, s magukban véve a kiváltságok védelme szempontjából veszélytelennek tüntek e más, ellenkező előjelű szemléleti és politikai irányzat uralma idején is.

¹¹¹ *Pleidell Ambrus*: *Fundus publicus*. Károlyi-emlékkönyv. Bp. 1933, *Károlyi Zsigmond*: *A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon*. Bp. 1960, 84.